

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI` XALI`Q BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

A`jiniyaz ati`ndag`i` No`kis ma`mleketlik pedagogikali`q instituti`

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakulteti 4<sup>b</sup> kurs talabasi` Aynura
Qosnazarovani`n` «Qospa ga`plerdin` quri`li`si`, ma`nisi boyi`nsha tu`rleri ha`m
wolari` woqi`ti`w» degen tema boyi`nsha tayarlag`an

PITKERIW QA`NIGELIK JUMI`SI`

Ilimiy basshi`: f.i.k., doc. Seydullaeva D.

No`kis – 2016

Jaqlawg`a ruqsat berildi:

Fakul`tet dekani`:	f.i.k. Allanazarov Y.
Kafedra basli`g`i`:	f.i.k. Pirniyazova A.
Ilimiy basshi`:	f.i.k. Seydullaeva D.

Tema: Qospa ga`plerdin` quri`li`si`, ma`nisi
boyi`nsha tu`rleri ha`m wolardi` woqi`ti`w

Pitkeriwshi: Aynura Qosnazarova

Ma`mleketlik attestaciya komissiyasi`ni`n` qarari`:
Aynura Qosnazarovani`n` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na «\_\_\_\_\_» bahasi`
qoyi`lsi`n.

MAK basli`g`i`:

MAK ag`zalari`:

JOBASI`:

KIRISIW.

I BAP. QARAQALPAQ TILINDEGI QOSPA GA`PLERDIN` MA`NISI
HA`M QURILIS` BOYINShA TU`RLERI

1.1. Dizbekli qospa ga`pler

1.2. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler

1.3. Da`nekersiz qospa ga`pler

II BAP. QOSPA GA`PLERDI WOQI`TI`W

1.1. Dizbekli qospa ga`plerdi woqi`ti`w

1.2. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi woqi`ti`w

1.3. Da`nekersiz qospa ga`plerdi woqi`ti`w

JUWMAQ.

PAYDALANI`LG`AN A`DEBIYaTLAR.

JUMI`STI`N` ULI`WMA SI`PATLAMASI

***Temani`n` aktualli`g`i`:*** Qospa ga`p yeki yamasa bir neshe jay ga`plerdin` sintaksislik baylani`si`nan du`ziletug`i`n bir pu`tin sintaksislik birlik. Qospa ga`ptin` qurami`na kirgen jay ga`pler toli`q predikativlik worayg`a iye boladi`, biraq wolar wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`pler menen ten`be-ten` dep qaralmaydi`. Wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`pler bir yamasa neshe so`zden quralsa da, wolardan bir pikir ti`yanaqli`li`g`i` an`lati`ladi`. Qospa ga`ptin` pikir ti`yanaqli`li`g`i` wolar neshe jay ga`pten quralsa, sol komplekstin` bir pu`tinligi arqali` bildiriledi.

Qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`plerden ja`ne bir wo`zine ta`n wo`zgesheligi, wolar qospa ga`pti du`ziw ushi`n grammatikali`q qurallar-bayanlawi`sh formalari`, da`nekerler ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler, intonaciya, wori`n ta`rtipi baylani`si`p, bir pu`tin kommunikativlik xi`zmet atqaradi`. Wolardi`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdi sol pu`tinlikten u`zip alg`an jag`dayda wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`plerdey boli`p ko`ringen menen, qanday da bir ma`nilik baylani`sti`n` u`zilgenligi bayqaladi`.

Jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`ypalari`: Pitkeriw jumi`si`ni`n` tiykarg`i` maqseti talabalardi`, woqi`wshi`lardi`, pa`n woqi`ti`wshi`lari`n til biliminin` mashqalali` tu`yinlerin teren`irek izertlewge ha`m wo`z betinshe pikirlep, sheshim qabi`l yetiwge iytermeleydi. Sonday-aq wolardi` ilimiy jumi`s, sabaqli`q ha`m ko`rkem shi`g`arma tillerinde du`zilgen qospa ga`plerdi tallaw, wolardi`n` semantikaliq tu`rleri boyinsha dizbekli qospa ga`p ,bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p ha`m da`nekersiz qospa ga`p haqqi`nda toli`q mag`li`wmat ali`wdi` u`yreniwge bag`darlaydi`. Bul arqali` qospa ga`plerdi woqi`ti`wdi`n` ha`m teren`irek bilim beriwdin` jan`a formalari`n u`yrenedi.

***İzertlewdin` ilimiy-a`meliy a`hmiyeti:*** Ha`r bir woqi`wshi`, talaba qospa ga`p ha`m wonin` semantika strukturaliq tu`rleri wolardin` quramindag`i jay ga`pler` haqqi`nda teren` bilim ali`wi`na mu`mkinshilik beredi.

Qaraqalpaq til bilimindegi qospa ga`plerdin` qurami`n, wolardi`n` bir birinen ayi`rmashi`li`qlari`n ha`m woqi`ti`w bari`si`nda jan`a pedtexnologiyalardan paydalani`w wo`zgesheliklerin sabaq wo`tiw da`wirinde u`yretip bari`wg`a bag`darlaydi`.

İlimiy jan`ali`g`i`: Jumi`si`n` tiykarg`i` izertlew obykti B.Qutli`muratovti`n`, M.Da`wletovti`n`, D.Seydullaevani`n`, M.Da`wletov, E.Da`wenovlardi`n` avtorli`g`i`ndag`i` ilimiy miynetlerden, sabaqli`qlardan, sonday-aq aldi`n`g`i` pedtexnologiyalardan paydalana woti`ri`p ilimiy izertlew jumi`si`n` do`retiwden ibarat. Qaraqalpaq tilindegi qosp`a ga`plerdi woqi`ti`w ushi`n paydali` ken`esler ha`m imkaniyatlar beredi. Jumi`sti` izertlew metodlari` leksika–semantikali`q ha`m leksika–grammatikali`q.

Jumi`sti`n` quri`li`si`: Jumi`s quri`li`si` boyi`nsha kirisiw, yeki bap, juwmaqlaw ha`m jumi`sti`n` son`i`nda paydalani`lg`an a`debiyatlar dizimi berilgen.

KIRISIW

Qospa ga`p yeki yamasa bir neshe jay ga`plerdin` sintaksislik baylani`si`nan du`ziletug`i`n bir pu`tin sintaksislik birlik. Qospa ga`ptin` qurami`na kirgen jay ga`pler toli`q predikativlik worayg`a iye boladi`, biraq wolar wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`pler menen ten`be-ten` dep qaralmaydi`. Wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`pler bir yamasa neshe so`zden quralsa da, wolardan bir pikir ti`yanaqli`li`g`i` an`lati`ladi`. Qospa ga`ptin` pikir ti`yanaqli`li`g`i` wolar neshe jay ga`pten quralsa, sol komplekstin` bir pu`tinligi arqali` bildiriledi.

Qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`plerden ja`ne bir wo`zine ta`n wo`zgesheligi, wolar qospa ga`pti du`ziw ushi`n grammatikali`q qurallar-bayanlawi`sh formalari`, da`nekerler ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler, intonaciya, wori`n ta`rtipi baylani`si`p, bir pu`tin kommunikativlik xi`zmet atqaradi`. Wolardi`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdi sol pu`tinlikten u`zip alg`an jag`dayda wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`plerdey boli`p ko`ringen menen, qanday da bir ma`nilik baylani`sti`n` u`zilgenligi bayqaladi`. Mi`sali`: 1. Azanda tuw uzaqtan wo`rkeshi - wo`rkeshi tawlar ko`rinedi. 2. Wol joldaslari`na bir na`rselerdi ayti`p baqi`radi`, joldaslari` wog`an qaramaydi` (W. Xojanyazov). 3. Gu`zgi batpaq gedir-budi`r boli`p qati`p qali`pti`, sonli`qtan ju`riw ju`da` qi`yi`n (T.Qayi`pbergenov). Bul ga`plerdin` birinshisi wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`p. Bulardag`i` ayi`rmashi`li`q, wo`z aldi`na qollani`lg`an jay ga`p belgili bir pikir ti`yanaqli`li`g`i`na iye boli`p, kommunikativlik xi`zmeti jag`i`nan tek bir waqi`yani` xabarlaydi`. Al qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler mazmuni` jag`i`nan bir-birine baylani`sli` bolg`an yeki yamasa bir neshe waqi`yani`n` birligi si`pati`nda qospa pikir bildiredi. Demek, qospa ga`p yeki yamasa bir neshe jay ga`plerdin` du`zilislik ha`m ma`nilik baylani`si`nan du`zilip, kommunikativlik xi`zmeti jag`i`nan yeki

yamasa bir neshe waqi`ya, ha`diyselerdin` bir pu`tin mazmun birligi retinde ug`i`ni`ladi`.

Jay ga`pler menen qospa ga`plerdin` wo`zine ta`n du`zilislilik ha`m ma`nilik wo`zgesheliklerin ani`qlawda jay ga`pler bir waqi`yani`, qospa ga`p yeki yamasa birneshe waqi`yani` xabarlaydi` dep qaraw barli`q jag`dayda til faktlerine sa`ykes kele bermeydi. Ha`zirgi a`debiy tildin` ko`rkem a`debiyat ha`m publitsistikali`q stillerinde geypara jay ga`pler ko`lemi sonday ken`eyip, tu`sindiriwshi, qosi`msha ma`nili konstruktsiyalarg`a iye boli`p keledi. Bunday konstruktsiyalar feyil toplamli` birgelkili ag`zali`, ayi`ri`mlang`an ag`zali` boli`p, qospalang`an ga`plerdin` sistemasi`nda u`yreniledi. Kerisinshe, qospa ga`p mazmuni` ha`m du`zilisi jag`i`nan ju`da` qi`sqa, jay ga`pke uqsas boli`pta keledi. Mi`sali`: 1. A`rmanlardi` haqi`yqatli`qqa aylandi`ra woti`ri`p, miynetkesh adamlar suwsi`z sho`listanlarg`a suw jetkerip ati`r, jan`a fabrikalar ha`m zavodlar, elektrostantsiyalar du`zip ati`r, ati`zlardi`n` zu`ra`a`tin artti`ri`p ati`r – bizin` ma`mleketimizdin` bunnan bi`layda gu`llep jasawi` ushi`n ha`mme na`rseni islep ati`r (gazetadan). 2. Qarasa, to`rt kisi tawdan tas qopari`p ati`r (G.Qayi`pov). 3. Kelsem, wol ketip qali`pti`. Bul ga`plerdin` birinshisi ko`lemi ken`eyip, intonaciya arqali` bo`lingen bes konstruktsiyadan turadi`. wolar du`zilisi jag`i`nan ga`plik quri`li`mdi` yeske tu`siredi. Biraq, bul konstruktsiyalar qospa ga`pke ta`n belgilerge iye yemes. Bular ha`mmesi bir baslawi`shqa qatnasli` ko`ppredikativli qospalang`an ga`pti du`zedi. Son`g`i` 2-3- ga`p ko`lemi (du`zilisi) qansha qi`sqa bolg`an menen, bulardi`n` u`tir arqali` bo`lingen da`slepki komponenti ga`plik belgige iye boli`p kelgen. Wolardi`n` baslawi`shi` bayanlawi`shti`n` betlik formasi` arqali` belgili boli`p turadi`. Demek, jay ga`p penen qospa ga`ptin` bir-birinen ayi`rmashi`li`g`i` wolardi`n` du`zilisi ha`m ma`nileri arqali` belgili boladi`. Jay ga`p ko`lemi qanshama ken`eyip kelgen menen monosubyekтли birlikten

turadi` da, qospa ga`p o`z baslawi`shi`na iye yeki yamasa bir neshe predikativlik birliktin` sintaksislik baylani`si`nan du`ziledi.

Son`g`i` waqi`tlardag`i` qospa ga`plerdi izertlewshilerdin` miynetlerinde qospa ga`plerdi klassifikaciyalawda biraz ani`q prinsiplerdin` usi`ni`lg`ani` ko`rinedi. Qospa ga`plerdin` teoriyalı`q ma`selelerin izertlewge arnalg`an. M.İ. Cheremisina ha`m T.A.Kolosovani`n` miynetinde rus tilindegi qospa ga`pti klassifikaciyalawda to`mendegi u`sh principke tiykarlanadi`:

1) Qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` predikativlik birliklerdin` da`nekerli (yamasa da`nekersiz) baylani`sta keliwi arqali` bo`liniwi. Bul belgi boyi`nsha barli`q qospa ga`pler da`nekerli ha`m da`nekersiz boli`p yekige bo`linedi;

2) Qospa ga`plerdin` qurami`na kirgen predikativlik birliklerdin` dizbekli ha`m bag`i`ni`n`qi`li` boli`p qarama-qarsi` qoyi`li`wi`. Usi`g`an baylani`sli` qospa ga`pler dizbekli qospa ga`p ha`m bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p boli`p bo`linedi;

3) Qospa ga`ptin` bag`i`ni`n`qi`li` bo`leginin` pu`tin bas ga`pke yamasa woni`n` bir ag`zasi`na qatnasli`li`g`i` yesapqa ali`nadi`. Bul u`shinshi princip, tiykari`nan, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` funktsionalli`q-semantika bo`liniwin belgileydi. Qospa ga`plerdin` atalg`an prinsipler tiykari`nda bo`liniwi wolardi`n` du`zilislik, struktura-semantikali`q tipologiyasi`n ani`qlawdag`i` tiykarg`i` belgileri (prinsipleri) retinde qaraladi`. Qospa ga`pler joqari`da atalg`an u`sh princip tiykari`nda dizbekli qospa ga`p, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p ha`m da`nekersiz qospa ga`p boli`p u`shke bo`linedi. Atalg`an prinsipler boyi`nsha dizbekli qospa ga`ptin` du`zilisi biraz ani`q. Woni`n` qurami`na kirgen jay ga`pler dizbeklewshi da`nekerler arqali` baylani`si`p, bir-birine g`a`rezsiz, ten` ma`nili boli`p baylani`sadi`. Wolardi`n` komponentleri arasi`ndag`i` ma`nilik qatnaslar da`nekerlerdin` ha`m jay ga`plerdin` baylani`si`w ma`nisine qaray ani`qlanadi`. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler bag`i`ni`n`qi`

ga`ptin` bayanlawi`sh formalari`, bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler arqali` baylani`si`p, biri yekinshisin tu`sindiriw, si`patlawshi` bag`i`ni`n`qi`li` baylani`sta birigedi. Woni`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` biri bag`i`ni`n`qi`, yekinshisi bag`i`ndi`ri`wshi` ga`p wazi`ypasi`n atqaradi`. Sonli`qtan, bul si`yaqli` ga`pler bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep ataladi`. Qospa ga`ptin` u`shinshi tu`ri-da`nekersiz qospa ga`p dizbekli ha`m bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerden da`nekersiz ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zlerdin` qatnasi`si`z, intonaciya arqali` baylani`si`wi` menen ayi`ri`li`p turadi`. Da`nekersiz qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler ma`nilik jaqtan intonaciya, bayanlawi`sh formalari` ha`m geypara leksikali`q qurallar arqali` birigedi.

Qospa ga`plerdi atalg`an principler tiykari`nda u`yreniw wolardi`n` du`zilislik ha`m semantikali`q wo`zgesheliklerin ani`qlawda teoriyali`q ha`m a`meliy jaqtan bir qansha qolayli`li`q tuwdi`radi`. Sonli`qtan, qospa ga`plerdi aldag`i` waqi`tlari` izertlewde atalg`an principler tiykari`nda woni`n` tipologiyasi`n joqari`dag`i` si`yaqli` u`shke bo`lip u`yreniw woqi`w-woqi`ti`w jumi`slari`nda teoriyali`q ha`m a`meliy jaqtan maqsetke muwapi`q keledi.

I BAP. QARAQALPAQ TILINDEGI QOSPA GA'PLERDIN' MA'NISI HA'M QURILISH BOYINSHA TU'RLERI

Sintaksis iliminin son'g'i aniqlawlari boyinsha qospa ga'plerdin' da'sturiy u'yrenilip kiyati'rg'an yeki bo'limli klassifikatsiyasi'n u'shke dizbekli, bag'i'ni'n'qi'li', ha'm da'nekersiz qospa ga'p bo'lip u'yreniw wori'n aldi'. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri rus tili biliminde wo'tken a'sirdin' 50-jillari'nda ilimpazlardi'n miynetlerinde usi'ni'ldi'. Wolar da'nekersiz baylani'sta kelgen qospa ga'plerdi dizbeklinin' de, bag'i'ni'n'qi'li'ni'n' da qurami'na kirmeytug'i'n qospa ga'ptin' ayri'qsha struktura-semantikali'q bir tu'ri dep yesaplaydi'. Wolardi'n' aniqlawi' boyinsha qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xi'zmettegi so'zlerdin' qatnasi'si'z, ma'ni ha'm intonatsiya orqali' baylani'sqan ga'pler da'nekersiz qospa ga'p dep qaraladi'.

Qospa ga'pti u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi waqi'tta rus tilinin' ilimiy miynetleri, akademiya'li'q grammatikalar, joqari' woqi'w wori'nlarin' ha'm mektep sabaqli'qlarin'nda qaliplesken tu'rde u'yrenilip kiyati'r. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler usi' ku'nge shekem baylani'si'wi'na qaray dizbekli qospa ga'p ha'm bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p boli'p yeki toparg'a bo'linedi dep ko'rsetiledi. Bul bo'liniw qospa ga'plerdin' dizbekli ha'm bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler orqali' baylani'si'w wo'zgesheligine tiykarlanadi'. Bunda dizbeklewshi da'nekerler orqali' du'zilgen ga'pler dizbekli qospa, al bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerlerdin' qatnasi'nan du'zilgen ga'pler bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p dep ataldi'.

Da'nekersiz baylani'stag'i' ga'plerdi qospa ga'plerdin' wo'z aldi'na struktura-semantikali'q bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jillardi'n' aqi'ri' ha'm 60-jillardan baslap tu'rkiy tillerinen de wori'n aldi'. Wo'zbek tilinde ilimpaz G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plerdi grammatikali'q, semantikali'q ha'm intonatsiya'li'q wo'zgesheliklerine qaray: 1) da'nekersiz qospa ga'p; 2) dizbekli qospa ga'p ha'm 3) bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p si'yaqli' u'sh tu'rge bo'ledi. Woni'n' aniqlawi' boyinsha qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin'

da`nekersiz, intonaciya arqali` baylani`sqa tu`ri-da`nekersiz qospa ga`p, dizbeklewshi da`nekerlerdin` baylani`sti`ri`wi` arqali` du`zilgen tu`ri-dizbekli qospa ga`p, bag`i`ndi`ri`wshi` da`neker ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler, bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`sh formalari` arqali` baylani`si`p, ma`nilik jaqtan biri yekinshisin tu`sindirip, si`patlap bag`i`ni`w joli` menen baylani`sqa ga`pler bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep u`yreniledi. Bul bo`liniw boyi`nsha da`nekersiz qospa ga`p da`stu`riy u`yrenilip kelgen dizbekli qospa ga`ptin` da`nekersiz tu`rin wo`z qurami`na aladi`.

Usi` si`yaqli` bo`liniw A.G`.G`ulomov, M.A.Asqarovani`n` avtorli`g`i`ndag`i` sabaqli`qta da ko`rsetiledi. Demek, tu`rkiy tillerdegi sholi`w jasalg`an miynetlerde da`stu`riy u`yrenilip kiyati`rg`an dizbekli qospa ga`ptin` da`nekersiz, intonaciya arqali` baylani`sqa tu`ri qospa ga`ptin` ayri`qsha struktura-semantikali`q bir tu`ri retinde qaraladi`. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi qospa ga`pler boyi`nsha izertlewler ha`m sabaqli`qlarda da so`z yetilip woti`rg`an da`nekersiz qospa ga`p wo`z aldi`na qospa ga`ptin` bir tu`ri retinde ha`zirge deyin u`yrenilmey kiyati`r.

Qospa ga`pler joqari`da atalg`an u`sh princip tiykari`nda dizbekli qospa ga`p, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p ha`m da`nekersiz qospa ga`p boli`p u`shke bo`linedi. Atalg`an principler boyi`nsha dizbekli qospa ga`ptin` du`zilisi biraz ani`q. Woni`n` qurami`na kirgen jay ga`pler dizbeklewshi da`nekerler arqali` baylani`si`p, bir-birine g`a`rezsiz, ten` ma`nili boli`p baylani`sadi`. Wolardi`n` komponentleri arasi`ndag`i` ma`nilik qatnaslar da`nekerlerdin` ha`m jay ga`plerdin` baylani`si`w ma`nisine qaray ani`qlanadi`. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`sh formalari`, bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler arqali` baylani`si`p, biri yekinshisin tu`sindiriw, si`patlawshi` bag`i`ni`n`qi`li` baylani`sta birigedi. Woni`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` biri bag`i`ni`n`qi`, yekinshisi bag`i`ndi`ri`wshi` (bas) ga`p wazi`ypasi`n atqaradi`. Sonli`qtan, bul si`yaqli` ga`pler bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep ataladi`. Qospa ga`ptin` u`shinshi tu`ri-da`nekersiz qospa ga`p dizbekli ha`m bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerden da`nekersiz ha`m da`nekerlik

xi'zmettegi so'zlerdin' qatnasi'si'z, intonaciya arqali' baylani'si'wi' menen ayi'ri'li'p turadi'. Da'nekersiz qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler ma'nilik jaqtan intonaciya, bayanlawi'sh formalari' ha'm geypara leksikali'q qurallar arqali' birigedi.

Qospa ga'plerdi atalg'an principler tiykari'nda u'yreniw wolardi'n' du'zilislik ha'm semantikali'q wo'zgesheliklerin ani'qlawda teoriyalı'q ha'm a'meliy jaqtan bir qansha qolayli'li'q tuwdi'radi'. Sonli'qtan, qospa ga'plerdi aldag'i' waqi'tlari' izertlewde atalg'an principler tiykari'nda woni'n' tipologiyasi'n joqari'dag'i' si'yaqli' u'shke bo'lip u'yreniw woqi'w-woqi'ti'w jumi'slari'nda teoriyalı'q ha'm a'meliy jaqtan maqsetke muwapi'q keledi.

1.1. DIZBEKLI QOSPA GA'PLER

Qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' bir-birine g'a'rezsiz, wo'z ara ten' ma'nili baylani'sqan tu'rine dizbekli qospa ga'p delinedi. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xi'zmettegi sintaksislik janapaylar arqali' baylani'sadi'. Bul grammatikali'q qurallar arqali' baylani'sqan qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'pler ma'nilik jaqtan wo'z ara bir-birine jaqi'n bolg'an is-ha'reket, waqi'yalardi' bildiredi. Yeger dizbekli qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' arasi'nda bir-birine baylani'sli' ma'nilik qatnas (baylani's) an'lati'lmasa, wonda ga'pler bir pu'tin dizbekli qospa ga'p bola almaydi'. Mi'sali': Jumi's pitti de, xi'zmetkerler u'ylarine qaytti' (K. Ma'mbetov). Shayi'qti'n' bul ga'pi mag'an unamadi', biraq u'ndemedim (T.Qayi'pbergenov). Ton'lar ga' jibisti, ga'jer beti qatqalaq boli'p qati'p qaldi' (K.Ma'mbetov).

Bul qospa ga'pler ma'nilik jaqtan bir-birine baylani'sli' is-ha'reket, waqi'yalardi' bildiredi. Wolardi'n' da'slepkinsinin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqi'yalari' ma'nilik jaqtan is-ha'rekettin' bir waqi'tta islengenligin, yekinshisinin' is-ha'reket, waqi'yalari' qarama-qarsi'li'qti',

u`shinshi jay ga`plerdin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` isleniwi gezekleslik baylani`slardi` an`latadi`.

Dizbekli qospa ga`plerdin` wo`zine ta`n wo`zgesheligi olar qospa ga`ptin` basqa tu`rlerinen (bag`i`ni`n`qi`li` ha`m da`nekersiz qospa ga`plerden) qurami`ndag`i` jay ga`plerdi baylani`sti`ri`wshi` qurallardi`n` qatnasi`na qaray ayi`ri`li`p turadi`. Sonli`qtan dizbekli qospa ga`plerdin` wo`zine ta`n ayi`rmashi`li`g`i`n ani`qlawda basli` belgi (kriteriya) retinde woni`n` jay ga`plerinin` baylani`si`w usi`llari`na qaraladi`. Dizbekli qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdi tiykarg`i` baylani`sti`ri`wshi` qural xi`zmetin wolardi`n` jay ga`plerinin` birna`wie pikir ti`yanaqli`li`g`i`na iye boli`wi`, dizbeklewshi da`nekerler, da`nekerlik xi`zmettegi sintaksislik janapaylar ha`m solar menen birge qollani`latug`i`n intonaciya atqaradi`. Mi`sali`: 1. Qoli`na worag`i` menen arqani`n uslag`an Du`ysen woti`ng`a ketti de, bizler qapshi`g`i`mi`zdi` arqalap awi`lg`a qaray ju`rip kettik (Sh. Aytmatov). 2. Qi`rman da kewip qaldi`, paxtani`n` japi`rag`i` da tu`sirildi (W. Xojaniyazov). 3. Qati`nlardi`n` shawqi`m shi`g`arg`i`si` kelip yedi, biraq Yedige wog`an jol qoymadi` (Sh.Aytmatov).

Bul dizbekli qospa ga`plerdin` jay ga`plerinin` birna`wie pikir ti`yanaqli`li`g`i`, dizbekli da`nekerler arqali` baylani`si`wi`, solar menen birge qollani`latug`i`n intonaciyasi` joqari`dag`i` talapqa juwap beredi. Birinshi qospa ga`pte ha`r bir jay ga`ptegi ti`yanaqli` bayanlawi`sh penen qatar, yeki jay ga`ptin` arasi`n de da`nekeri ha`m intonaciya baylani`sti`ri`p kelgen. Yekinshi qospa ga`pte da`nekerlik xi`zmettegi da janapayi` ha`r bir jay ga`pte ta`kirarlani`p, sanaw intonaciyasi` arqali` baylani`sti`rg`an. Sonday-aq, u`shinshi qospa ga`pte biraq da`nekeri yekinshi jay ga`ptin` aldi`nda kelip, birinshi jay ga`pten qarsi`lasli`q ma`nidegi intonaciya arqali` bo`linip ayti`ladi` ha`m is-ha`rekettin` isleniwinin` tamamlang`ani`n

bildiredi, yag`ni`y du`zilislik jaqtan dizbekli qospa ga`ptin` jabi`q qatari`n du`zedi.

Qaraqalpaq tilindegi geypara izretlewler ha`m sabaqlarda ha`r bir ga`ptin` qurami`nda ta`kararlani`p kelgen «da/de da`nekeri qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdi baylani`sti`ri`w xi`zmetin atqarmaydi`, al ga`ptegi so`zlerdi wo`z ara baylani`sti`radi`» dep ko`rsetiledi. Bul wori`nda da/de da`nekerinin` yeki xi`zmetti-da`nekerlik ha`m janapayli`q xi`zmetlerdi atqaratug`i`ni` yesapqa ali`nbag`an. Da/de ko`mekshi so`zi da`nekerlik xi`zmeti menen qatar, sintaksislik janapayli`q xi`zmetti de atqaradi`. Bul da`neker dizbekli qospa ga`ptin` qurami`nda jay ga`plerdegi ayi`ri`m so`zlerge ku`sheytiwshilik janapayli`q xi`zmet ju`klewi menen qatar, jay ga`plerge de birna`wie ti`yanaqli`q ma`ni berip, wolardi` wo`z ara baylani`sti`radi`. Sonli`qtan bunday ga`plerdi da`nekersiz mezgilles dizbekli qospa ga`p dep qarawg`a bolmaydi`.

Da`nekerli qospa ga`pler baylani`si`w wo`zgesheligi ha`m wolardi`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` ma`nilik qatnaslari`na qaray: 1) biriktiriwshi dizbekli qospa ga`p; 2) qarsi`las dizbekli qospa ga`p; 3) awi`spali` dizbekli qospa ga`p; 4) gezekles dizbekli qospa ga`p; 5) sali`sti`rmali` dizbekli qospa ga`p si`yaqli` semantikali`q tu`rlerge bo`linedi. Wolardi`n` semantikali`q bo`liniwi barli`q jag`dayda dizbeklewshi da`nekerlerdin` semantikali`q tu`rlerine tikkeley qatnasli` bolmay, qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` ma`nilik jaqtan wo`z ara jaqi`nli`q, ma`niles boli`p keliwine de baylani`sli` boli`p keledi. Wolardi`n` ma`nileri jay ga`pler arasi`ndag`i` da`nekerlerdi ali`p taslap aytqanda da, sol ma`niden pu`tkilley uzaqlasi`p ketpeydi. Da`nekerler sol qospa ga`ptin` jay ga`plerin baylani`sti`ri`wda ku`sheytiwshilik, ani`qlawshi` qosi`msha xi`zmetti atqaradi`. Sol da`nekerlerdin` qatnasi`na qaray biraz ani`qli`qqa iye boli`p, qospa ga`ptin` da`nekersiz tu`rine qarag`anda da`nekerli tu`rinin` ti`g`i`z

baylani`slil`g`i`n ko`rsetedi. Mi`sali`: Bug`an wo`zleri u`nsiz mi`yi`q tarti`p ku`listi (de), balani`n` basi`nan yekewi ten` si`ypap sa`lemlesti (T.Qayi`pbergenov). Asqar a`tirapqa qaraydi`, (biraq) hesh na`rse ko`rinbeydi (W. Xojaniyazov). Bul dizbekli qospa ga`plerdi da`nekersiz aytqan jag`dayda da wolardi`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` waqi`tli`q izbe-izligi, qarsi`lasli`q ma`nisi saqlanadi`. Biraq da`nekerli tu`rine qarag`anda ti`g`i`z baylani`slil`g`i` biraz ku`shsizlenedi.

Dizbekli qospa ga`plerdi da`nekerlerdin` bir tu`rinin` qatnasi` arqali` du`ziliwine qaray, sol da`nekerdin` ati` menen ma`nisin sheklep taslawg`a bolmaydi`. Dizbekli qospa ga`ptin` semantikli`q bo`liniwi dizbekli da`nekerlerdin` tu`rlerine qarag`anda a`dewir ken`. Ma`selen, al da`nekeri biriktiriwshi da`nekerdin` qurami`na kirgen menen, dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`plerin baylani`sti`ri`wda biriktiriwshi qatnas beriw menen qatar, qarsi`lasli`q ha`m sali`sti`rmali`q qatnas ta bildiredi; 1. Bizler ulli` jumi`slardi`n` yesigin yendi g`ana ashti`q, al ilajlar menen jumi`slar gu`reste qushag`i`n ashqan palwanlarday boli`p bizlerdi ku`tip turi`pti` (T.Na`jimov). 2. Boran woni` narttay mayi`sti`rg`i`si` keledi, al wol bir qi`ri`nlaw menen qoy qorag`a betleydi (W. Xojaniyazov). 3. Yelimizde da`nnin` uli`wma wo`nimi 1953-jil`dag`i`g`a sali`sti`rg`anda 82,5 million tonnadan 1957- ji`li` 125 million tonnag`a artti`, al da`n tayarlaw 31 million tonnadan 54 million tonnag`a ko`beydi (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga`plerdin` u`shewinde de al da`nekeri qollani`lg`an. Biraq, bulardi`n` jay ga`pleri arasi`ndag`i` ma`nilik qatnaslar birdey yemes , ha`r tu`rli. Birinshi dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`pleri waqi`tli`q izbe-izlikti, yekinshi qospa ga`ptegi jay ga`pler qarama-qarsi`li`q ma`nini, al u`shinshi dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`pleri sali`sti`rmali`q qatnas bildiredi. Sonli`qtan dizbekli qospa ga`plerdi semantikali`q jaqtan bo`liwde jay ga`plerdin` arasi`ndag`i` ma`nilik qatnas ha`m baylani`sti`ri`wshi`

da`nekerlerdin` qaysi` ma`nide baylani`sti`ri`w wo`zgeshelikleri tiykarg`i` belgi retinde qarali`wi` tiyis.

1.2. BAG`I`NI`N`QI`LI` QOSPA GA`PLER

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti du`ziwshi jay ga`pler ma`nileri wo`z ara ten` bolmag`an yeki yamasa birneshe predikativlik birliklerdin` sintaksislik baylani`si`nan du`ziledi. Wolardi`n` qurami`ndag`i` jay ga`pler biri yekinshisin tu`sindirip, bag`i`ni`n`qi`li` si`patqa iye boladi`. Bul sintaksislik kategoriyanin` «bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p» termini menen atali`wi`ni`n` wo`zi de usi` si`yaqli` wo`zgesheliklerine tiykarlanadi`.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` semantikali`q du`ziliwi woni`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` tu`sindiriwshi, bag`i`ni`n`qi` jay ga`pi arqali` iske asadi`. Bul jag`dayda bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` du`ziliwinde tiykarg`i` xi`zmetti atqaradi`. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`sh formasi` arqali` qospa ga`ptin` qurami`na birigedi.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` tu`sindiriwshi, g`a`rezlilik si`patqa iye bolg`an tu`ri bag`i`ni`n`qi` ga`p, bag`i`ni`n`qi` ga`p arqali` tu`sindiriliwshi jay ga`p bas dep ataladi`. Bag`i`ni`n`qi` ha`m bas ga`p wo`z ara bir-biri menen ma`nilik, grammatikali`q, intonaciyali`q jaqtan baylani`sqa bir pu`tin qospa ga`pti du`zedi.

Bag`i`ni`n`qi` ga`p bas ga`pke ma`nilik jaqtan qatnasli` boli`wi`na baylani`sli` woni`n` (bas ga`ptin`) qurami`ndag`i` bir ag`zani`n` yamasa pu`tin bas ga`ptin` tsindiriwshi ga`pi xi`zmetin atqaradi`. Sonli`qtan qospa ga`ptin` bag`i`ni`n`qi` komponenti bir pu`tin bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti du`ziwshi tiykari` boli`p yesaplanadi`. Yeger bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti du`ziwshi jay ga`pler usi` si`yaqli` belgige iye bola almasa, wonda wolar

bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p bola almaydi`. Mi`sali`: Sizler ne islesen`iz, men de soni` isleymen. Qaysi` jer i`q bolsa, sol jerge u`rgin qar u`yiledi (W.Xojaniyazoa). U`yge qonaqlar krip keliwden-aq, Aydana dalag`a shi`g`i`p ketken yedi (T.Qayi`pbergenov). Traktor toqtamay ju`rse, jumi`s wo`nedi (A`.Ta`jenov).

Bul ga`plerdin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` da`slepkilleri bag`i`ni`n`qi`, son`g`i`lari` bas ga`p. Bag`i`ni`n`qi` ga`pler bas ga`ptin` qurami`ndag`i` bir ag`zag`a qatnasli`, soni` si`patlap, tu`sindirip keliwi arqali` bas ga`p penen baylani`sadi`. Birinshi ga`ptin` da`slepki komponentindagi ne soraw-qatnas almasi`g`i` bas ga`ptegi tabi`s sepligindagi siltew almasi`g`i`nan bolg`an toli`qlawi`shqa qatnasli` soni` si`patlap toli`qlawi`sh bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti du`zip kelgen. Son`g`i` ga`plerdin` bag`i`ni`n`qi` komponentlerindagi di`qqat yetilgen so`zler de joqari`dag`i` taqi`lette bas ga`plerdegı pi`si`qlawi`sh, bayanlawi`sh ag`zalardi` si`patlap, sol ma`nidegi bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi du`zedi.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler bir-biri menen bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`sh formalari`, bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler, da`nekerlik xi`zmettegi janapaylar ha`m qatnasli`q so`zler arqali` baylani`sadi`. Bag`i`ni`n`qi` ga`pti bas ga`pke biriktiriwshi grammatikali`q qurallar, ko`binese bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi`ni`n` qurami`nda qollani`ladi`.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` bag`i`ni`n`qi` komponentleri bas ga`p penen baylani`si`w usi`li`na qaray yeki tu`rli strukturali`q wo`zgeshelikke iye boladi`. Wolardi`n` bir bas ga`p penen sintetikali`q usi`l arqali` baylani`sadi` da, yekinshisi analitikali`q usi`lda baylani`sadi`. Soni`n` menen qatar, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` bag`i`ni`n`qi` komponentleri bas ga`pke qatnasli` bir neshe semantikali`q wo`zgeshelikler iye boli`p keledi.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler menen feyil toplamli` jay ga`plerdin` arasi`nda formal-du`zilislik jaqtan bir-birine ku`ta` jaqi`n uqsasli`qlar ushi`rasadi`. Bul yeki sintaksislik kategoriyalardi`n` arasi`ndag`i` ayi`rmashi`li`qlardi` ashi`wda ilimiy izertlewlerde ha`r tu`rli ko`z-qaraslar wori`n ali`p kiyati`r. Bul tuwrali` tu`rkiy tillerinde qanshama ken` ilimiy-teoriyalı`q izertlewler ali`p bari`lsa da, bulardi`n` arasi`ndag`i` ayi`rmashi`li`q juwmaqlawshi` bir sheshimge kele almay, ha`zirge deyin talas-tarti`sli` pikir tuwdi`ri`wshi` izertlew obyektlarinin` bir retinde qali`p kiyati`r. Sonli`qtan feyil toplamli` jay ga`pler menen bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` tu`rkiy tillerinde izertleniwine qi`sqasha toqtap wo`tiwge tuwra keledi.

1.3. DA`NEKERSİZ QOSPA GA`PLER

Ha`zirgi sintaksislik ilimnin ani`qlawı` boyi`nsha qospa ga`ptin da`stu`rli u`yrenilip kiyati`rg`an yeki bo`limli klassifikaciyasi`n u`shke (dizbekli qospa ga`p, bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`p ha`m da`nekersiz qospa ga`p) bo`lip u`yreniw tipologiyasi` wori`n aldi`. Da`nekersiz qospa ga`p wo`z aldi`na bo`liniwge deyin rus ha`m tu`rkiy tillerindegi miynetlerde dizbekli ha`m bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`plerdin qurami`nda solardi`n da`nekersiz tu`ri retinde u`yrenilip keldi.

Qospa ga`ptin u`sh bo`limli klassifikaciyasi` rus tili biliminde XX a`sirdin` 50-ji`llari`nan N.S.Pospelovti`n miynetinde ko`rsetiledi. N.S.Pospelov da`nekersiz baylani`sta du`zilgen qospa ga`plerdi dizbeklinin de, bag`i`ni`nqi`li`ni`n da qurami`na kirmeytug`i`n qospa ga`ptin ayri`qsha struktura-semantikali`q bir tu`ri dep yesaplaydi`. Woni`n ani`qlawı` boyi`nsha qospa ga`ptin qurami`ndag`i` jay ga`plerdin bir-biri menen da`nekersiz yamasa da`nekerlik xi`zmettegi so`zlerdin qatnasi`si`z, intonaciya ha`m mazmun jaqi`nli`qlari`na qaray baylani`si`wi`n yesapqa aladi`. Soni`n` menen qatar, wol da`nekersiz qospa ga`ptin sematikali`q

bo'liniwin qospa ga'ptin qurami'ndag'i` jay ga'plerdin ma'nilik qatnaslari`na qaray, birgelkili quramli` da'nekersiz qospa ga'p ha'm birgelkisiz da'nekersiz qospa ga'p dep yeki tu'rge bo'ledi. Bunda birgelkili quramli` tu`rinin semantikali`q jaqtan ten` ma'nili qatnas bildiretug'i`ni`, al birgelkisiz quramli` tu`rinin jay ga'pleri birin-biri tu`sindiriwshi si`patqa iye boli`p, ten` ma'nisiz qatnaslardi` bildiretug'i`ni` ko`rsetiledi.

N.S.Pospelovti`n izertlewlerinen baslap da'nekersiz qospa ga'p rus tilinin akademiyali`q grammatikalari`nda joqari` woqi`w wori`nlari` ha'm mekteplerge arnalg`an sabaqli`qlarda, ayi`ri`m monografiyali`q izertlewlerde sistemali` u`yrenilip kiyati`r.

Qospa ga'ptin da'nekersiz tu`rin wo`z aldi`na qospa ga'ptin struktura-semantikali`q bir tu`ri retinde u`yreniw 50-ji'llardi`n aqari` ha'm 60-ji'llardan baslap tu`rkiy tillerindegi ilimiy miynetler ha'm joqari` woqi`w wori`nlari`na arnalg`an sabaqli`qlardan da wori`n aldi`. V.N.Xangildin tatar tilindegi qospa ga'plerdi qurami'ndag'i` jay ga'plerdin ma'nilik qatnaslari` ha'm wolardi` bildiriwshi qurallardi`n` qatnasi`na qaray yen a`wele yeki tu'rge bo'ledi. Wolardi`n da'neker ha'm da'nekerlik xi`zmettegi so`zlerdin qatnasi` arqali` du`zilgen tu`rin da'nekerli qospa ga'p, al da'nekersiz, intonaciya arqali` du`zilgen tu`rin da'nekersiz qospa ga'p dep ataydi`. Usi` yeki tu`rdin ha`r qaysi`si`ni`n wo`z ishindegı wo`zgeshelik belgilerine qaray, ja`ne de kishi torarlar ha'm tu`rlerge bo`linetug'i`ni`n ko`rsetedi. Wol da'nekersiz qospa ga'plerdi ani`qlaw belgisi retinde woni`n ritmik-melodik ko`rinisleri (intonaciya ha'm pauza) ha'm qospa ga'p qurami'ndag'i` jay ga'plerdin wo`z ara ma'nilik qatnaslari`na tiykarlanadi`.

Wo`zbek tilinde da'nekersiz qospa ga'pti ilimiy tiykarda u`yreniw G`.A.Abdurahmanovti`n miynetlerinen baslanadi`. Wol qospa ga'plerdi grammatikali`q, semantikali`q ha'm intonaciyali`q belgilerine qaray, da'nekersiz qospa ga'p, dizbekli qospa ga'p ha'm bag'i`ni`nqi`li` qospa ga'p

dep u`sh tu`rge bo`ledi. G`.A.Abdurahmanov qospa ga`plerdin qurami`nda u`yrenilip ju`rgen da`nekersiz dizbekli yamasa bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`plerdi wolardi`n` da`nekersiz varianti` yemes , qospa ga`ptin` ayri`qsha struktura-semantikali`q bir tu`ri dep yesaplaydi`.

Sunday-aq, wo`zbek tilindegi joqari` woqi`w wori`nlari`na arnalg`an sabaqli`qlarda da da`nekersiz qospa ga`p dizbekli ha`m bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`plerge birlestirilmey, wo`z aldi`na qospa ga`ptin bir tu`ri retinde u`yreniledi.

Da`nekersiz qospa ga`plerdi wo`z aldi`na ga`ptin strukturali`q bir tu`ri dep u`yreniw materiallari` azerbayjan tilinin` tiykari`nda usi` ma`selege arnalg`an maqalasi`nda ko`rsetiledi. N.Z.Gadjieva da`nekersiz qospa ga`plerdin qurami`ndag`i` jay ga`plerdin leksika-grammatikali`q bildiriliwi ha`m ma`nilik qatnaslari`na qaray, birgelkili ha`m birgelkisiz ma`nili si`patqa iye boli`p keliw wo`zgesheliklerin, wolardi`n wo`z ishinde bir neshe semantikali`q tu`rlerge aji`ratatug`i`n azerbayjan tilinin faktler tiykari`nda tallaw jasaydi`.

Qazaq tilindegi qospa ga`pti izertlewshi N.X.Dyemesinovani`n miynetinde de da`nekersiz qospa ga`p struktura-grammatikali`q ha`m intonaciyali`q belgilerine qaray, qospa ga`ptin wo`z aldi`na bir tu`ri si`pati`nda bo`linedi.

Tu`rkiy tillerdegi joqari`da sholi`w jasalg`an ilimiy miynetlerde da`nekersiz qospa ga`plerdin semantikali`q tu`rlerge bo`liniwi ha`m wolarg`a termin qollani`w ha`r tu`rli boli`p berilgeni ko`rinedi. G`.A.Abdurahmanov miynetinde da`nekersiz qospa ga`pler:

a) waqi`tli`q qatnas bildiretug`i`n qospa ga`pler;

b) sali`sti`rmali` qatnas bildiretug`i`n da`nekersiz qospa ga`pler;

v) tu`sindirmeli qatnas bildiretug`i`n da`nekersiz qospa ga`pler si`yaqli` u`sh tu`rge bo`linedi.

A. G`ulomov ha`m M. Asqarovani`n avtorli`g`i`ndag`i` sabaqli`qta: ten` bo`lekli qospa ga`p ha`m bag`i`ni`nqi` bo`lekli qospa ga`p si`yaqli` yeki tu`ri ko`rsetiledi. Sh.Rahmatullaev ta`repinen du`zilgen sabaqli`qta:

a) ten` sanalatug`i`n bo`lekli qospa ga`p forma;

b) ani`qlasti`ri`wshi` bo`lekli qospa ga`p shakl terminleri menen ataladi`.

N.Z.Gadjievani`n joqari`da atalg`an maqalasi`nda uli`wma i`ng`aylasli`q si`pattag`i` da`nekersiz qospa ga`p ha`m dizbekli qospa ga`p, dizbekli ha`m bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`plerge sinonimles da`nekersiz qospa ga`pler boli`p bo`linedi.

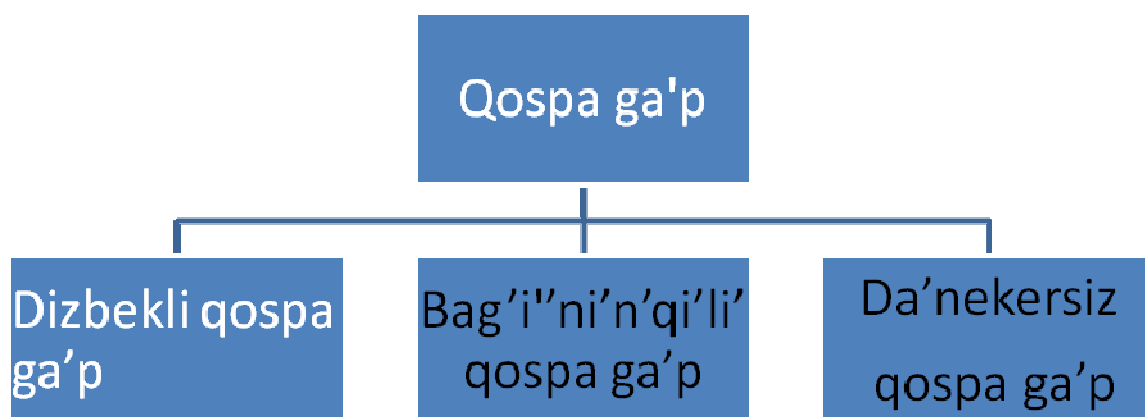
Demek, joqari`da sholi`w jasag`anlarda ko`rsetilgenindey, da`nekersiz qospa ga`plerdin bir tildin wo`zinde yek-u`sh tu`rli terminlerdin qollani`lg`ani`n ko`remiz. V.N.Xangildin ha`m N.X.Dyemesinova ta`repinen qollani`lg`an «da`nekersiz dizbekli qospa ga`pler» ha`m «da`nekersiz bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`pler» dep atalg`an terminlerge pikir bildiriwge tuwra keledi. Bul terminler ha`zirgi tu`rkiy tillerdin ha`mmesinde da`stu`rli u`yrenilip kiyati`rg`an dizbekli ha`m bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`plerdin da`nekersiz baylani`sqa tu`rlerine qollani`li`p kiyati`r. Yeger qospa ga`plerdin semantikali`q tu`rlerine usi` terminlerdi qollanatug`i`n bolsaq, wonda da`nekersiz qospa ga`plerdi buri`nnan u`yrenilip kiyati`rg`an qospa ga`ptin yeki bo`limli klassifikaciyasi`nan bo`lip ali`p, wo`z aldi`na qospa ga`ptin u`shinshi tu`ri retinde u`yreniwidin keregi joq. Uli`wma qospa ga`ptin klassifikaciyasi`n V.N.Xangildin, Sh.Rahmatullaevti`n bo`liw principi tiykari`nda da`nekerlerdin qatnasi`w-qatnaspawi`na qaray, da`nekerli qospa ga`p, da`nekersiz qospa ga`p dep yekige bo`lip u`yrenen maqul. Sonda wolardi`n (da`nekerli qospa ga`p ha`m da`nekersiz qospa ga`plerdin) dizbekli ha`m bag`i`ni`nqi` tu`rleri wo`z ishinde u`yreniletug`i`n boladi`. Al, yeger da`nekersiz du`zilistegi ga`plerdi struktura-semantikali`q u`shinshi tu`r retinde wo`z aldi`na u`yrenetug`i`n bolsaq, wonda da`nekersiz qospa ga`ptin

wo`z ishinde semantikali`q tu`rlerge bo`liniwine joqari`da so`z yetilgen (da`nekersiz dizbekli qospa ga`p ha`m da`nekersiz bag`i`ni`nqi`li` qospa ga`p) terminlerin qaytalamay, basqa termin qollani`lg`ani` maqul boladi`.

Wo`tken a`sirdin 60-80-ji`llar arali`g`i`nda tu`rkiy tilles respublikalardi`n ko`pshiliginde akademiya`li`q grammatikalar basi`li`p shi`qti`. Bulardi`n wo`zbek tilinen basqa hesh qaysi`si`nda da`nekersiz qospa ga`p wo`z aldi`na qospa ga`ptin bir tu`ri retinde ko`rsetilmegen. Da`nekersiz qospa ga`ptin bul tillerdin akademiya`li`q grammatikalari`nda wo`z aldi`na u`yrenilmewi wolardi`n qospa ga`ptin buri`nnan da`stu`rli yeki bo`limli klassifikaciyasi`ni`n principi`lerine tiykarlang`ani`n ko`rsetedi.

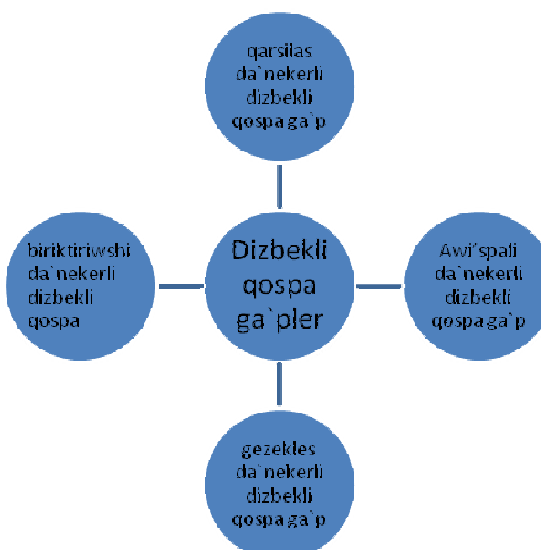
II BAP. QOSPA GA'PLERDI WOQITTIW

Qospa ga'pler qurami`ndag`i` jay ga'plerdin` baylani`si`w usi`li` ha`m ma`nisine qaray dizbekli qospa ga`p, bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p ha`m da`nekersiz qospa ga`p boli`p u`sh tu`rge bo`linedi.

1.1. DI'ZBEKLI` QOSPA GA'PLERDI` WOQITTIW

Qurami`ndag`i` jay ga'pleri dizbeklewshi da`nekerler arqali` wo`z ara ten` ma`nili boli`p baylani`sqa qospa ga`pke dizbekli qospa ga`p delinedi. Dizbekli qospa ga'pler dizbeklewshi da`nekerlerdin` baylani`sti`ri`w xi`zmeti ha`m ma`nisine qaray, biriktiriwshi da`nekerli dizbekli qospa ga`p, qarsi`las da`nekerli dizbekli qospa ga`p, awi`spali` da`nekerli dizbekli qospa ga`p ha`m gezekles da`nekerli dizbekli qospa ga`p boli`p, to`rtke bo`linedi.

Biriktiriwshi da`nekerli dizbekli qospa ga`p: biriktiriwshi da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`pleri bir-biri menen da, de, ta, te, ha`m, ja`ne, tag`i`, al da`nekerleri arqali` baylani`sadi`, da/de, ta/te, ha`m, tag`i` da`nekerleri eki jay ga`ptin` arasi`nda kelip te yamasa ha`rbir jay ga`p penen qaytalani`p ta qollani`ladi`.

Biriktiriwshi da`nekerlerden ja`ne, al da`nekeri, ko`binese yeki jay ga`ptin` arasi`nda baylani`sti`ri`wshi`li`q xi`zmet atqaradi`.

Biriktiriwshi da`nekerler arqali` baylani`sqa dizbekli qospa ga`pler ma`nilik jaqtan bir waqi`tli` ha`m izbe-izli islengen is-ha`reket, waqi`yalardi`n` waqi`tli`q mezgillesligin bildiredi`. Mi`sali`: Bir waqi`tli` mezgilles: 1. Bug`an wo`zleri tu`sinip u`nsiz mi`yi`q tarti`p ku`listi de, balani`n` basi`nan yekewi ten` si`ypap sa`lemlesti. (T. Qayi`pbergenov).

Izbe-izli mezgilles: 1. Sol waqi`tta jay jang`an wotti`n` ushq`i`ni` jali`ng`a aynaldi`, al jali`nnan wo`rt payda boldi`. (X. Seytov).

Qarsilas da`nekerli dizbekli qospa ga`p: qarsi`las da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler biraq, lekin, sonda da, solay da, so`ytse de, degen menen si`yaqli` qarsi`las da`nekerler arqali` baylani`sadi`. Bul da`nekerler arqali` baylani`sqa dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`pleri ma`nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi` boli`p keledi. Mi`sali`: 1. Ko`z ushi`nda tawlardi`n` u`sti yelen`-alan` ag`arg`an, lekin aspanda siyrek bultlar arasi`nda yele ji`lti`rap jang`an juldi`zlar ko`rinedi (A`.Yaqupov)

Awispali da`nekerli dizbekli qospa ga`p: qurami`ndag`i` jay ga`plerden an`lati`lg`an is-ha`reket, waqi`yani`n` birinde bolmasa yekinshisinde iske asatug`i`ni`n bildiretug`i`n dizbekli qospa ga`ptin` tu`rine awi`spali` da`nekerli dizbekli qospa ga`p delinedi. Awi`spali` da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`pleri ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a`lle si`yaqli` awi`spali` da`nekerlerarqali` baylani`sadi`. Bul da`nekerler yeki qatarli` jay ga`plerdin` arasi`nda kelip te yamasa ha`r bir jay ga`p penen qaytalani`p kelip te qollani`ladi`. Mi`sali`: 1. Bizin` jaqta ku`n sayi`n qar jawadi`, ya ti`nbastan jawi`n jawadi`, ya ku`shli samal yesedi (Sh. Aytmatov).

Awi`spali` da`nekerler arqali` baylani`sqa jay ga`plerdin` is-ha`reket, waqi`yalari` awi`spali` ma`nide iske asi`wi` menen qatar, boljawli` ma`ni de bildiredi. Mi`sali`: Ba`lkim, wog`an shori`lardi`n` wo`zleri bir ba`le qi`lg`an shi`g`ar, bolmasa bizin` hayallar arag`a wot taslawi` itimal. A`lle woshaqta wot bar, a`lle shi`ra jani`wli`. (W.Xojaniyazov).

Gezekles da`nekerli dizbekli qospa ga`p: qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` gezeklesip isleniwin bildiretug`i`n qospa ga`ptin` tu`rine gezekles da`nekerli dizbekli qospa ga`p delinedi.

Gezekles dizbekli qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler ga`, ga`hi, birese, geyde, ga`de, bazda, birde si`yaqli` gezekles da`nekerleri arqali` baylani`sadi`. Gezekles da`nekerler, ko`binese, ha`rbir jay ga`p penen qaytalani`p qollani`ladi`. Mi`sali`: Aspanda kewil siz ag`arg`an ay ga` bult arasi`nan si`g`alap qaraydi`, ga` wol da ton`i`p ko`rpege kirgendey bult arti`na jasi`ri`nadi`. Ku`n birese ashi`li`p, birese bultlasti`, birese shaqmaq shag`i`p, birese gu`ldirmama gu`rkiredi (T. Qayi`pbergenov).

Dizbekli qospa ga`plerdi woqi`ti`w bari`si`nda «Qar boran», «4x4» usi`llari`nan qollani`wg`a boladi`. Bunda woqi`wshi`lardi` to`rt toparg`a aji`rati`p ha`r bir toparg`a da`nekerlerdi bo`lip beremiz ha`m to`mendegishe tapsi`rmalardi` wori`nlatami`z. Bul arqali` toparlar qar toplari`n (aq qag`azdan domalaq formada jasalg`an) ji`ynap wo`z-ara jari`sadi`, al woqi`ti`wshi` bahalap baradi`.

«4X4» METODI`

Bunda woqi`ti`shi` woqi`wshi`lardi` tort toparga bolip ha`r bir toparg`a to`rt sorawdan yaki to`rt ga`pten berip tallaw jumi`slari`n isletedi.

Birinshi topar

Biriktiriwshi da`nekerli dizbekli qospa ga`pler topari`

Mi`sallar: 1. Usi` woy g`arri`ni`n` sanasi`na, ko`kiregine g`ul-g`ula atli` sayasi`n sali`p turg`an qorqi`ni`shti`n` qaran`g`i` alamati`n pitegene jaqti`rtayi`n dedi ha`m g`arri` wo`zin buri`ng`i`dan ma`rdanalaw sezdi` (Sh. Seytov). 2. Woqi`w degen iyne menen qudi`q qazg`anday qi`yi`n boladi` ja`ne ha`rkim bile bermeydi (Sh. Seytov). 3. Baslari` sebettey yeki iyt ten`nen ta`p berdi de, awi`l

ishini birden bi'g'an-ji'g'an bolib ketti. (K.Ma'mbetov). 4. Bul yekewinin tartisi'p ju'rgenin men de bilemen, basqa bali'qshil'lar da biledi (W'.Aytjanov).

Yekinshi topar

Qarsi'las da'nekerli dizbekli qospa ga'pler topari'

Mi'sallar: 1. Wolar barli'q na'rseni awdar-ten'ker yetip tintip shi'qti', biraq jasi'ri'n xat tabi'lmadi'. (J. Sh.) 2. Ko'z ushi'nda tawlardi'n u'sti yelen'-alan' ag'arg'an, lekin aspanda siyrek bultlar arasi'nda yele ji'lti'rap jang'an juldi'zlar ko'rinedi (A'.Yaqupov). 3. Atalari'ni'n su'yeneri joq, sonda da wolar da'wu'reklilik yetkisi keledi. (T. Qayi'pbergenov). 4. Wol aytqani' bolmadi', solay da yeki ko'zi sol jaqta boldi'. (X.Seytov).

U'shinshi topar

Awi'spali' da'nekerli dizbekli qospa ga'pler topari'

Mi'sallar: 1. Ya bul tu'lkinin' iytin' sharpi'wi'na iliniw kerek ta', ya bolmasa yeki adamni'n' arasi'nan zi'p yetip quwi'stan qashi'p shi'g'i'wdan basqa joli'n tabi'w qi'yi'n' (Sh. Aytmatov). 2. Ya aspan wog'an wo'z si'rlari'n ashqi'si' kelmeydi, ya bolmasa woni'n' aqi'l ko'zi girewlenip qalg'an' (A'.Yaqupov) 3. Bul so'zdi wo'z adamlari'na l'smayi'l aytti', ya saray adamlari' aytti'. (K.Ma'mbetov). 4. Yeskertkishtin' gewde jag'i' joq, shamasi', ya wol ushi'p tu'sken, ya birew qasaqana juli'p a'ketken (W.Xojaniyazov).

To'rtinshi topar

Gezekles da'nekerli dizbekli qospa ga'pler topari'

Mi'sallar: 1. Ku'n birese ashi'li'p, birese bultlasti', birese shaqmaq shag'i'p, birese gu'ldirmama gu'rkiredi (T. Qayi'pbergenov). 2. Tolqi'nli' ten'iz ishinde qayi'qlar ga' joqari' ko'teriledi, ga' wolar to'men tu'sip, alg'a qaray i'g'adi'. (T. Qayi'pbergenov). 3. Geyde arbalari'na wo'giz, yeshek qosqan diyqanlar, sho'girmeli g'arri'lar ko'zge tu'sedi, geyde ko'kireklerine uwdi'r-juwdi'r ten'ge tag'i'p alg'an qi'zlar topari' arbalardi' tolti'ri'p wo'tedi (K.Ma'mbetov). 4. wolardi'n bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarg'a wonsha jari'maydi', Ziyada bizin' u'ye sorap keledi, bazda woqi'p bolg'anlari'mdi' wo'zim aparaman' (T. Qayi'pbergenov).

Bunnan son` woqi`wshi`lar wo`z betinshe mi`sallar qurap, dizbekli **qospa ga`plerdi** da`nekerler arqali` baylani`sti`ri`p, ga`pti qurami` boyi`nsha tallaw jasaydi` ha`m qospa ga`ptin` du`ziliw jollari`n u`yrenedi.

Woqi`wshi`lar shi`ni`g`i`w jumi`si`n isleydi, al woqi`ti`wshi` bahalap baradi`.

Dizbekli qospa ga`plerdi bekkemlew ushi`n sorawlar ha`m tapsi`rmalar:

1. Qospa ga`p du`zilisi ha`m baylani`si` boyi`nsha qanday tu`rlerge bo`linedi?
2. Dizbekli qospa ga`p dep nege aytami`z?
3. Dizbekli qospa ga`p baylani`si`w usi`li`na qaray neshe tu`rge bo`linedi?
4. Dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`plerin baylani`sti`ri`wshi` qurallardi` ayti`n`.
5. Dizbekli qospa ga`p ma`nisine qaray qanday tu`rlerge bo`linedi? Baylani`sti`ri`wshi` da`nekerlerin ayti`n`.

Shi`ni`g`i`w. Ko`p noqatti`n` worni`na tiyisli da`nekerlerin qoyi`p ko`shirip jazi`n` ha`m dizbekli qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` baylani`si`w ma`nilerin ani`qlan`.

1. Yeshimbet taqati` shi`damay qaytadan turdi` ..., wol yesik betke kelip ses ti`n`ladi`. (A. Bekimbetov).
2. Yen` aldi`nda yeshkiler juwi`ri`si`p kiyati`r, ... wolardi`n` izinen birin-biri iyterisip qoylar asi`g`adi`. 3. Sal suw menen i`g`i`p barati`r, ... Murat bolsa u`sti-basi` suw-suw boli`p keyninen quwi`p barati`r.
4. Oksana wo`zinin` ag`asi` menen u`yge kirdi, ... bizler ustaxanadan ali`p kelgen ha`r tu`rli temir g`a`ziynelerimizdi jasi`ri`w ushi`n bag`qa qaray buri`ldi`q. (M. Karim).
5. Usi` tog`ayda qara narli` birew biraz waqi`ttan bermag`an qoyan, qi`rg`awi`l ati`p ju`rdi ..., wol keshke qaray keyin qaytti`. (M. Da`ribaev).
6. Ag`ayinler ... keldi, bul jaqtan bizler ... bardi`q.

1.2. BAG`I`NI`N`QI`LI` QOSPA GA`PLERDI` WOQI`TI`W

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler ma`nilik jaqtan biri yekinshisin tu`sindiriw arqali` baylani`sadi`. Mi`sali`: Shapqan atti`n` ayaq sesti yesitilip, Shamurat dalag`a juwi`ri`p shi`g`i`p ketti. (S. Ayniy). Bul mi`salda shapqan atti`n` ayaq sesti yesitilip degen birinshi jay ga`p Shamurat dalag`a

juwi`ri`p shi`g`i`p ketti degen yekinshi jay ga`pti ma`nilik jaqtan tu`sindirip, birinshi jay ga`p yekinshi jay ga`pti sebep ma`nisiinde si`patlaydi`.

Qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` biri yekinshisin tu`sindirip, bag`i`ni`w joli` menen baylani`sqa tu`rine bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep ataladi`. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` bag`i`ni`n`qi` ga`pti ani`qlawda u`sh tu`rli belgi yesapqa ali`nadi`:

1) bas ga`ptin` baslawi`shi`nan basqa bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` wo`z aldi`na baslawi`shi` boli`wi` tiyis;

2) bag`i`ni`n`qi` ga`p bas ga`pten intonaciya arqali` bo`linip ayti`ladi`;

3) bag`i`ni`n`qi` ga`p wo`z baslawi`shi` ha`m bayanlawi`shi`na iye bolsa da tamamlanbag`an jay ga`p dep yesaplanadi`.

1. Bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` hal feyil, kelbetlik feyil, atawi`sh feyil ha`m sha`rt meyil qosi`mtalari` arqali` bildirilip, bas ga`p penen baylani`sadi`.

2. Bag`i`ni`n`qi` ga`p bas ga`p penen sebebi, wo`ytkeni, sonli`qtan, sol sebepli, sol ushi`n, soni`n` ushi`n, nege desen`, na`tiyjede, yeger, yeger de da`nekerleri ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler arqali` baylani`sadi`:

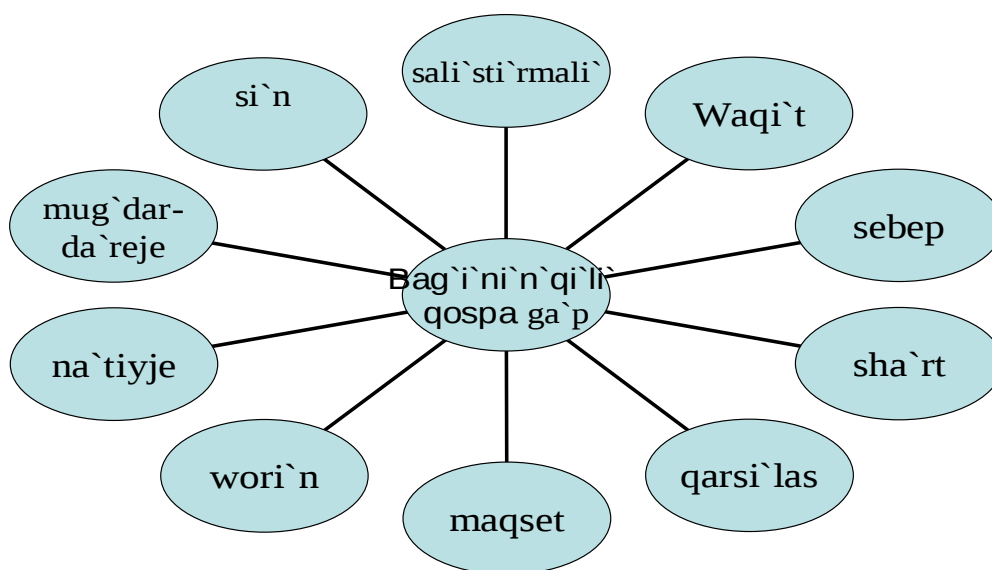
1) sebebi, wo`ytkeni, nege desen`, ne ushi`n desen` da`nekerleri arqali` baylani`sqa qospa ga`p yeki jay ga`pli boli`p du`ziledi. Yeki jay ga`pli qospa ga`ptin` da`nekerleri bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` basi`nda kelip, bas ga`ptin` mazmuni`n sebep ma`nisiinde tu`sindiredi. Bunda bas ga`p buri`n, bag`i`ni`n`qi` ga`p son`g`i` wori`nda keledi. Mi`sali`: Dushpanlar bizdi jen`e almaydi`, sebebi xalqi`mi`z miytindey bekkem. (S. Ayniy).

2) sonli`qtan, sol sebepli, sol ushi`n, soni`n` ushi`n, na`tiyjede t.b. da`nekerler arqali` baylani`sqa bag`i`ni`n`qi` ga`p bas ga`p penen na`tiyje ma`nisiinde baylani`sadi`. Bul da`nekerler arqali` baylani`sqa qospa ga`ptin` bag`i`ni`n`qi` ga`pi buri`n, bas ga`p son`g`i` wori`nda keledi. Yeki jay ga`pti baylani`sti`ri`wshi` da`nekerler is-ha`rekettin` na`tiyjesin bildiretug`i`n bas ga`ptin` basi`nda keledi.

3) bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` jay ga`pleri yeger, yeger de sha`rt da`nekeri arqali` baylani`sadi`. Bul da`neker bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` basi`nda keledi de, woni`n` bayanlawi`shi` -sa/se qosi`mtali` sha`rt meyil yamasa kelbetlik feyildin` -g`anda/-gende qosi`mtasi` arqali` bildiriledi Mi`sali`: Yeger qar aralas boran ku`sheye berse, suwi`q adam jalmawdan qaytpaydi`. (W. Xojaniyazov).

3. Bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` qurami`nda kim, ne, qaydan, qayda, qansha, qanshelli t.b. soraw almasi`qlari`, bas ga`pte sog`an qatnasli` wol , sol, sonnan, sonda, sonsha, sonshelli t.b. almasi`qlari` qollani`li`p, bag`i`ni`n`qi` ga`p bas ga`p penen baylani`sadi`. Mi`sali`: Aldi`ng`i` arba qaydan ju`rse, son`g`i` arba da sonnan ju`redi (Naqi`l)

Bul berilgen qospa ga`plerdin` qurami`ndag`i` jay ga`pler bir-biri menen waqi`t, sali`sti`ri`w, sebep, sha`rt, si`n ma`nilerinde baylani`si`p kelgen` bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pler usi` si`yaqli` ma`nilik wo`zgesheliklerine qaray waqi`t, wori`n, si`n, sali`sti`rmali`, sebep, maqset, sha`rt ha`m qarsi`las bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p si`yaqli` 8 tu`rge bo`linedi. Bizin` prezentaciyami`zda bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` 10 tu`ri ko`rsetilgen, sebebi licey ha`m joqari` woqi`w wori`lari`nda bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` qalg`an tu`rleri de u`yretiledi.

Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler biri yekinshisin tu`sindirip, bag`i`ni`w joli` menen baylani`sadi`. Mi`sali`: Azang`i` shi`mi`ri` ayaz kem-kem ku`sheyip, ku`n suwi`ta basladi`. (X.Seytov).

Waqi`t bag`i`ni`n`qi`li`qospa ga`p: bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`ptegi is-ha`rekettin` isleniw waqti`n bildiretug`i`n qospa ga`pke waqi`t bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi Waqi`t bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p qashan? qashannan beri? qay waqi`tta? degen sorawlarg`a juwap beredi. Waqi`t bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi`, ko`bine, to`mendegi so`zlerden boli`p, bas ga`p penen baylani`sadi`:

1. Wori`n, shi`g`i`s seplik qosi`mtali` kelbetlik feyilden, bari`s sepligindegi kelbetlik feyilge shekem, deyin tirkewishleri ha`m shi`g`i`s seplik qosi`mtali` kelbetlik feyilge keyin, son`, beri, berli tirkewishlerinin` dizbeklesip keliwinen boladi`. Mi`sali`: Tani`s yemes adamlar kelip arbadan tu`sip ati`rg`anda, awqatta shamalasqan yedi (A`.Qarli`baev).

2. Ataw sepligindegi kelbetlik feyilge son` tirkewishi ha`m waqi`tta, ma`ha`lde, gezde t.b. si`yaqli` waqi`t ma`nili ko`mekshi so`zlerdin` dizbeklesiwi arqali` bildiriledi` Mi`sali`: Ken`se xi`zmetkerleri jumi`si`nan bosag`an son`, Palwan jalg`i`z wo`zi kabinetine keldi (S.Ayniy).

3. Shi`g`i`s sepligindegi -i`w/-iw, -w qosi`mtali` atawi`sh feyilinen ha`m sol feyildin` ataw formasi`na menen tirkewishinin` dizbeklesip keliwinen boladi`: Shon`qi` ketiwden, anasi` kirdi (T. Qayi`pbergenov).

4. Waqi`t bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` hal feyildin` -i`p/-ip, -may/-mey, -g`ansha/-genshe, -g`ali`/-geli, -mastan/-mesten qosi`mtali` tu`rleri ha`m -g`ali` qosi`mtali` tu`rine beri, -mastan qosi`mtali` tu`rine aldi`n, buri`n tirkewishlerinin` dizbeklesip keliwi arqali` bildiriledi` Mi`sali`: Mekteptegi birinshi smenadag`i` sabaq pitip, woqi`wshi`lar shawqi`mlasi`p taray basladi`. (T.Qayi`pbergenov).

5. -sa/-se qosi`mtali` sha`rt meyilden ha`m 1-bettegi ani`qli`q meyilge degenshe ko`mekshi feyilinin` dizbeklesip keliwinen boladi`. Mi`sali`: Bizler kelsek, qonaqlar shay ishiwge kirirken yeken (Q. Dosanov).

Wori`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p: bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`ptegi is-ha`reket, waqi`yani`n` isleniw worni`n bildiretug`i`n qospa ga`ptin` tu`rine wori`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi. Wori`n bag`i`ni`n`qi` ga`p qayda? qay jerde? qaydan? degen sorawlarg`a juwap beredi. Wori`n bag`i`ni`n`qi` ga`p to`mendegishe bildiriledi:

a) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` -sa/-se qosi`mtali` sha`rt meyilden boli`p, tiykarg`i` wori`n ma`nisin bag`i`ni`n`qi` ha`m bas ga`ptin` qurami`ndag`i` qayda-sonda, qaydan-sonnan, qay jerde-sol jerde t. b. si`yaqli` qatnasli`q so`zler atqaradi`: Boli`s qayda bar dese, wol sonda bari`p aytqani`n islep ju`retug`i`n yedi (Q.Yermanov).

b) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` kelbetlik feyildin` wori`n seplik qosi`mtali` -g`anda/-gende tu`rinen ha`m -g`an/-gen formali` kelbetlik feyilge jerde so`zi dizbeklesip, bas ga`p penen baylani`sadi`. Bunday jag`dayda da tiykarg`i` wori`n ma`nisin bag`i`ni`n`qi` ga`p qurami`ndag`i` wori`n ma`nisindegi atawi`sh so`z atqaradi`. Mi`sali`: Bizler tog`aydan shi`g`a bergen jerde, arasi` yeliw-alpi`s adi`mday qayi`rli`q gezlesti. Bizler Taqi`yatasti`n` tusi`na kelgende, jol yekige bo`lindi (Sh. Seytov).

Si`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p: bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`ptegi is-ha`rekettin` qalay islengen si`ni`n bildiretug`i`n qospa ga`pke si`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep ataladi`. Si`n bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`pti si`patlaw ma`nisine qaray qalay? qa`ytip? degen sorawlarg`a juwap beredi. Si`n bag`i`ni`n`qi`li` ga`ptin` bayanlawi`shi` to`mendegi so`zlerden boli`p, bas ga`p penen baylani`sadi`:

1. -i`p/-ip,-p, -may-mey, -mastan/-mesten -g`anday/-gendey qosi`mtali` hal feyillerden boladi`: Mi`sali`: Jetimektin` bul so`zine tek Jiye ku`lip qoymastan, woni`n` qasi`ndag`i` turg`an basqa adamlar da ishek-silesi qati`p ku`ldi (J.Saparov).

2. Bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` atawi`sh so`z, -g`anday /-gendey qosi`mtali` kelbetlik feyil ha`m geypara yeliklewish so`zlerge boli`p ko`mekshi feyilinin` dizbeklesip keliwi arqali` bildiredi Mi`sali`: Yeki betinin` almasi` qi`p-qi`zi`l boli`p, tu`si wo`zgerip ketti. (W.Xojaniyazov).

Sali`sti`rmali` bag`i`ni`n`qi`li`qospa ga`p: jay ga`plerinin` ma`nisi bir-birine sali`sti`ri`la ayti`lg`an qospa ga`pke sali`sti`rmali` bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi. Sali`sti`rmali` bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti`n` jay ga`plerine sorawlar qoyi`lmaydi`. Tek wolardi`n` jay ga`pleri mazmuni` jag`i`nan sali`sti`ri`ladi`. Da`slepki jay ga`ptegi is-ha`reket, waqi`ya qanday da`rejede iske asatug`i`n bolsa, son`g`i` jay ga`ptegi is-ha`reket, waqi`ya da sol da`rejede iske asadi`. Sali`sti`rmali` bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` jay ga`plerinin` bayanlawi`shi`, ko`binese bir tu`bir feyilden yamasa sinonim feyillerden boladi` sali`sti`rmali` bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p to`mendegi jollar menen bildiriledi:

1) da`slepki jay ga`ptin` bayanlawi`shi` -sa/-se qosi`mtali` sha`rt meyilden yamasa bolsa ko`mekshi feyildin` atawi`sh so`z, kelbetlik feyil ha`m bayanlawi`shli`q so`z shaqabi`na dizbeklesip keliwinen boladi`. Bunday jag`dayda da`slepki jay ga`pte sali`sti`ri`wshi`li`q ma`ni beriwshi qanday, qansha, qalay ha`m t.b. soraw-qatnas almasi`qlari`, son`g`i` jay ga`pte sonday, sonsha, solay, sonshelli si`yaqli` qatnasli`q so`zler (ra`wishler) qollani`ladi`. Mi`sali`: Siz qalay wo`mir su`r desen`iz, solay wo`mir su`rgim keledi. Anasi` qansha ashi`wli` ha`m jumbaqli` so`ylese, Yernazar sonsha teren` woyg`a shu`mer yedi (T.Qayi`pbergenov).

2) da`slepki jay ga`ptin` bayanlawi`shi` -g`anday/-gendey, -g`ansha/-genshe qosi`mtali` hal feyillerden boli`p, son`g`i` jay ga`p penen sali`sti`ri`wshi`li`q ma`nide baylani`sadi`. Mi`sali`: Ju`z som aqshan` bolg`ansha, ju`z dosti`n` bolsi`n` (Naqi`l)

3) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` -g`an/-gen, si`yaqli`, sekilli formali` kelbetlik feyilden boli`p, bas ga`p penen sali`sti`rmali` ma`nide baylani`sadi`. Mi`sali`: Diywalg`a pa`tikten nur to`gilgen sekilli, jaydi`n` ishi birden jaqti`lang`anday boldi`. (T. Qayi`pbergenov).

**Sebeb bag`i`ni`n`qi`li`qospa ga`pler:** bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`ptegi is-ha`rekettin` isleniw sebebin bildiretug`i`n qospa ga`ptin` tu`rine sebeb bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi. Sebeb bag`i`ni`n`qi` ga`p nelikten? ne sebeb? ne sebepli? degen sorawlarg`a juwap beredi.

Sebeb bag`i`ni`n`qi` ga`p penen bas ga`p yeki tu`rli jol menen baylani`sadi: 1) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`sh formasi` arqali`;

2) bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler arqali`.

a) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` -g`anli`qtan, -genlikten, -i`p/-ip, -p, -may/-mey qosi`mtali` hal feyillerden boli`p, bas ga`p penen baylani`sadi`. Mi`sali`: Wol da mayda qami`sli`qti`n` ishinen kiyati`rg`anli`qtan, yerkek ya hayal yekeni belgisiz yedi (Sh. Seytov).

b) -g`an/-gen qosi`mtali` kelbetlik feyilge son`, keyin, sayi`n, sebepli, ushi`n tirkewishlerinin` dizbeklesip keliwi arqali` bildiriledi Mi`sali`: Shayi`qti`n` di`qqati` at qosshi`si`na awg`an son`, Maman da ati`ni`n` ju`wenin tarti`p izirek ju`rdi Ko`kiregi wo`sken jas biy bul ga`pti birinshi ret aytqani` ushi`n, Amanli`q heshten`e dey almay ti`g`i`ldi`. (T. Qayi`pbergenov).

s) geyde -sa/-se qosi`mtali` sha`rt meyilden boladi`. Mi`sali`: Qara bult woynap shi`g`i`p ji`li`ssa, a`lem jarq yete qaladi`. (K.Sultanov).

d) bag`i`ni`n`qi` ha`m bas ga`p sebebi, wo`ytkeni, nege desen` t.b. si`yaqli` bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler arqali` baylani`sadi`. Bul da`nekerler arqali` baylani`sqaq bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi`, ko`binese betlik feyillerden boladi`. Mi`sali`: Abduraxman sol jerde qaldi`, wo`ytkeni u`ydin` iyesi bul waqi`tta u`yinde yemes yedi (Q. Dosanov).

**Maqset bag`i`ni`n`qi`li`qospa ga`p:** bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`ptegi is-ha`rekettin` isleniw maqsetin bildiretug`i`n qospa ga`pke maqset bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi. Maqset bag`i`ni`n`qi` ga`p ne ushi`n? ne maqset penen? degen sorawlarg`a juwap beredi. Maqset bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` to`mendegishe bildiriledi:

a) bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` atawi`sh feyillerge ushi`n tirkewishinin` dizbeklesip keliwinen boladi`. Mi`sali`: Da`ryani`n` arjag`i`ndag`i` jer biykarg`a jatpawi` ushi`n, da`ryag`a ko`pir sali`w kerek. (yertekten).

b) buyri`q, tilek, ani`qli`q ha`m sha`rt meyillerge da`nekerlik xi`zmettegi dep so`zinin` dizbeklesiwi arqali` bildiriledi Mi`sali`: Toyg`a kelgenler g`arq boli`p toyi`nsi`n dep, mol-molaqay qazan asti`ri`p ati`r. (T. Qayi`pbergenov).

Sha`rt bag`i`ni`n`qi`li`qospa ga`p: bag`i`ni`n`qi` ga`pi bas ga`ptegi is-ha`rekettin` isleniw ya islenbew sha`rtin bildiretug`i`n qospa ga`p sha`rt bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep ataladi`. Sha`rt bag`i`ni`n`qi` ga`p ne qi`lsa? ne qi`lg`anda? qa`ytkende? ne qi`lmag`ansha? t.b. sorawlarg`a juwap beredi. Sha`rt bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shi` to`mendegi feyillerden boladi`:

1) -sa/-se formali` sha`rt meyilden boladi`. Mi`sali`: Ha`r brigadani` sawatli` adamlar basqarsa, jumi`slar pu`tkilley basqasha bolar yedi (X. Seytov).

2) wori`n sepligindegi -g`an/-gen formali` kelbetlik feyil arqali` bildiriledi: Jumagu`l bolmag`anda, bu`gin men du`zde qalatug`i`n yedim. (T. Qayi`pbergenov).

3) hal feyildin` -may/-mey, -g`ansha/-genshe tu`rlerinen ha`m -may/-mey turi`p ko`mekshi feyilinin` dizbeklesip keliwinen boladi`. Mi`sali`: I`senim bolmay, is wo`nbes. (Naqi`l).

Qarsi`las bag`i`ni`n`qi`li`qospa ga`p: jay ga`plerinin` ma`nisi bir-birine qarama-qarsi` bolg`an qospa ga`pke qarsi`las bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p delinedi. Qarsi`las bag`i`ni`n`qi` ga`pler ne qi`lsa da? qa`ytse de? ne qi`lg`an menen? qa`ytken menen? degen sorawlarg`a juwap beredi.

Bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`shlari`, ko`binese to`mendegi so`zlerden boladi`:

a) sha`rt meyildin` -sa/-sa qosi`mtasi`nan keyin janapayli`q xi`zmettegi da, da ko`mekshi so`zinin` dizbeklesip keliwi arqali` bildiriledi: Jumagu`l ji`lli` so`zge jadi`rasa da, Shernazardi`n` ju`zi soli`n`qi` yedi (W.Aytjanov).

b) -g`an/-gen qosi`mtali` kelbetlik feyilge menen tirkewishi ha`m qarsi`lasli`q ma`ni beriwshi bolmasa so`zinin` dizbeklesip keliwinen boladi`: Wolar ketken menen, top buzi`lmadi`. Murat shayi`q Mamanni`n` aqi`li`na, danali`g`i`na, jasi`nan isengen menen, bunday sha`pik tapqi`rli`g`i`na isenimi kem yedi. (T Qayi`pbergenov);

s) bari`s seplik qosi`mtali` kelbetlik feyil ha`m atawi`sh feyilge qaramastan tirkewishinin` dizbeklesip keliwi arqali` bildiriledi: Adamlar qansha u`stemlik ha`mir menen topi`li`p kiyati`rg`ani`na qaramastan, wolardi`n` ga`p ti`n`lap irkilgenine Yesengeldi ju`regin basti`. (T Qayi`pbergenov)

Bagi`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi ma`nisi boyi`nsha ha`r bir tu`ri qospali`, sonli`qtan temani` wotiw ushi`n slaydlar ja`rdeminde jumi`s islegenimiz wori`nli`. Temani` tu`sindirip bolg`annan keyin kishi toparlarda jumi`s islew usi`llari`nan paydalansaq boladi`. Buni`n ushi`n 6x6 metodi` maqul keledi.

6X6 METODI

Bul metod boyi`nsha sabaq wo`tkenimizde, topardagi` woqi`ushi`lardi` ren`li qag`azlar menen toparlarga aji`rati`w usi`li`n paydalani`p, alti` tu`rli ren`li qag`azlardi` woqi`ushi`lardi`n qa`lewine usi`nami`z, wolar wo`z qa`lewlari` boyi`nsha tanlap alg`annan keyin qag`az ren`ine qarap alti` toparg`a aji`rati`ladi` ha`m ha`r bir toparg`a alti` sorawdan beriledi yaki alti` mi`sal berip tallaw jumi`si` wori`nlanadi`.

1-topar

1. Sabaq pitkennen, wol bizlerdi ji`ynap aldi`. (T. Qayi`pbergenov). 2. Sol jan`a jay pitkerilgenge shekem, radiouzel go`ne ken`senin` wo`zinde bola turadi`. (A`.Tajibaev). 3. Yerip kelgen no`kerleri jaylasi`p woti`rg`annan keyin, wol ha`kimdi yertip si`rtqa shi`qti`. (J.Seytnazarov). 4. Bali`qshi`lar muzg`a mingennen berli, awi`ldag`i` kempir-g`arri`lar da qarap woti`rmadi`. (W.Aytjanov). 5. Aydana menen traktorshi` awqatlani`p bolg`an waqi`tta, Nurjan keldi (W.Xojaniyazov). 6. Wot mazlap jang`an gezde, Ma`wlen sari` kirdi (T.Qayi`pbergenov).

2-topar

1. Mi`rzasho`lde paxta ji`yi`n-terimi tawsi`li`wi` menen, wolardi`n` toyi` boldi` (N.Saparov). 2. Poezd toqtawi` menen, wolar Mahmud ag`ani`n` aldi`na juwi`rdi`. (N.Saparov). 3. Poezd kelgenshe, qi`zi` mektepten qaytatug`i`n yedi (N.Saparov). 4. Sari`mbet ketkeli beri, awi`lda ko`p wo`zgerisler boli`pti`. (A`. Atajanov). 5. Mug`allim kelmesten buri`n, woni`n` qaptali`na tag`i` bir qi`z kelip woti`rdi`. (Sh. Seytov). 6. Baymurat avtovokzalg`a kelse, da`rwazani`n` aldi`nda Ja`lmenov tur yeken (J.Saparov).

3-topar

1. Begjan qol-poli`n juwaman degenshe, Zerxan awqati`n da ali`p keldi (X. Seytov). 2. Wol Bo`rijemes ko`linen kelemen degenshe, bizler de qayti`p ketermiz. (J.Saparov). 3. Xojanni`n` a`kesinin` kindik qani` qay jerge tamsa, balasi` da sol jerde turadi`. (X. Seytov). 4. Bazda qanday da bir wo`lpen` dawis` yesitilgendey boli`p, wol da ko`z ashi`p jung`ansha u`nin wo`shirdi`, man`layi`ni`n` teri gu`lge tu`sken qoyi`w shi`qtay g`uj-g`uj boli`p, Aydana japti`n` i`rashi`na kelip toqtadi`. (W.Xojaniyazov). 5. Adam balasi`na hawa, suw qanday kerek bolsa, ma`deniyat ta sonday kerek. (X. Seytov). 6. Qon`i`ratli`lar tariyxta qanshelli yerte ko`ringen siyaqli`, Qon`i`rat qalasi` da qaraqalpaq tariyxida yerteden belgili (T. Qayi`pbergenov).

4-topar

1. Al, shoyi`n qazanlar wo`tpey, iyeleri wolardi`n` bahalari`n kemitiwge ma`jbu`r bolg`an (Q.A`wezov). 2. Yegis waqti` bolg`an sebepli, a`kesi kelmedi (M. Da`ribaev). 3. Du`beley ku`sheygen sayi`n, tolqi`nlar sekiriwin shaqqanlati`p ati`r. (O.Bekbawlov). 4. Dushpandi` jen`gendey ku`shke iye boli`wi`mi`z ushi`n, bizin` ha`m nani`mi`z, ha`m snaryadi`mi`z boli`wi` kerek. (Sh. Aytmatov). 5. Wolar ha`mme waqta joqari` zu`ra`a`t aladi` dep, bizler u`mit yetetug`i`n edik. (K. Sultanov). 6. Shad zamanda shag`lap da`wran su`rsek dep, ju`z yelli procent alti`n bersek dep, g`alaba i`lg`aldi` uri`si`n ko`rin` (T.Jumamuratov).

5-topar

1. Qoli` perde si`mlari`na jaqi`nlassa boldi`, duwtardi`n` wo`zi shertilip ati`rg`anday boladi`. (W.Xojaniyazov).
2. Patsha, wo`zinin` yeshki qulag`i` tuwrali` shashta`rezler xali`qqa ayti`p qoymawi` ushi`n, basi`n shawi`p taslawg`a buyi`radi`. (yertekten).
3. Ha`zirgi waqi`tta sizin` xi`zmet yetiwin`izdi xali`q talap yetse, qalayi`nsha bas tarta alasi`z. (X. Seytov).
4. Sariev aralaspag`ansha, bul kelispewshilik lawlag`an wottay basi`lmaytug`i`n boldi`. (Q. Dosanov).
5. To`resh awi`ldan kelmey, woni`n` anasi` hesh uyqi`lamaytug`i`n yedi (N.Da`wqaraev).
6. Aynaxan rayonnan kelmey, men sizge hesh na`rse ayta almayman (X. Seytov).

6-topar

1. Yeger men ju`da` keshiksem, barli`-joqli` qi`li`p sho`p-shardan waqti`-waqti` tasla (W.Xojaniyazov).
2. Gu`l solsa da, kewiller solmas. (I. Yusupov).
3. Bult barg`an sayi`n qublag`a serpilip, mayda solpi qaldi`ri`p barati`r. (Sh. Seytov).
4. Si`n du`zelmey, min du`zelmes. (Naqi`l)
5. Muratov awzi`n jasqamay-aq, Yesen so`zin ayti`p boli`p worni`nan tu`rgeldi (W.Xojaniyazov).
6. Qasi`ndag`i`lar bul ha`reketimdi sezip qoymasi`n dep, men si`r bermewge ti`ri`sti`m. (A`. Qarli`baev).

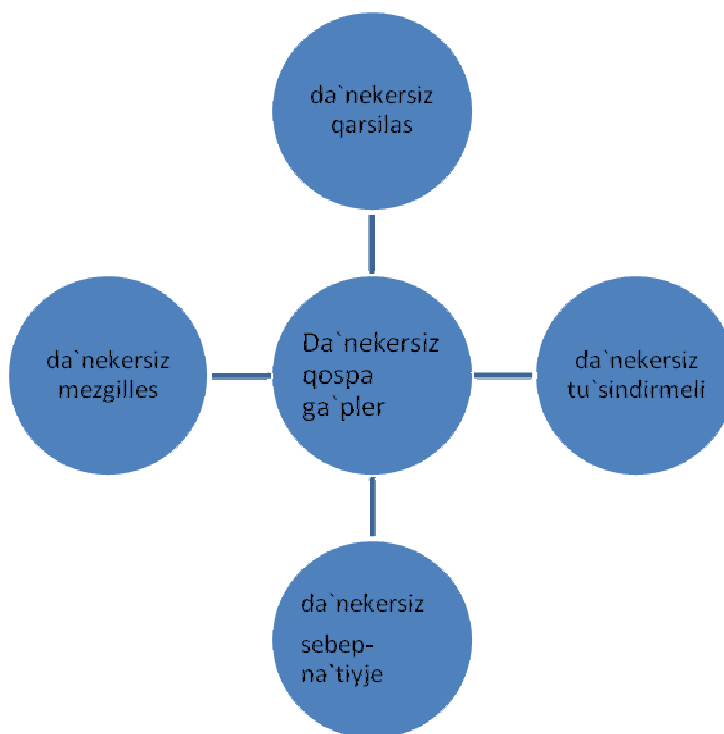
Qadag`alaw ushi`n sorawlar:

1. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p degenimiz ne?
2. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p qurami`ndag`i` jay ga`pler qanday grammatikali`q qurallar arqali` baylani`sadi`?
3. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?

1.3. DA`NEKERSIZ QOSPA GA`PLERDI WOQI`TTI`W

Da`nekersiz qospa ga`ptin` jay ga`pleri da`nekersiz intonaciya arqali` baylani`sadi`. Mi`sali`: Samal ku`sheydi, a`tiraptag`i` hawadan shan` aralas ku`yiktin` iyisi keledi (Sh. Aytmatov). Usi`nnan keyin xatkerde tosattan bir wo`zgeris payda boldi`: wol a`lle na`rsege quwang`an ta`rizli yedi. W.Xojaniyazov).

Qurami`ndag`i` jay ga`plari da`nekersiz, intonaciya arqali` baylani`sqa qospa ga`pke da`nekersiz qospa ga`p delinedi Da`nekersiz qospa ga`pler qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` ma`nilik qatnaslari`na qaray da`nekersiz mezgilles, da`nekersiz qarsi`las, da`nekersiz sebep-na`tiyje, da`nekersiz tu`sindirmeli qospa ga`p boli`p 4 tu`rge bo`linedi.

Da`nekersiz mezgilles qospa ga`p: qurami`ndag`i` jay ga`plerinin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` bir-birine i`n`g`aylas, mezgilleslikti bildiretug`i`n qospa ga`pke da`nekersiz mezgilles qospa ga`p delinedi Da`nekersiz mezgilles qospa ga`ptin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` isleniwi ma`nilik jaqtan bir waqi`tli` ha`m izbe-izli qatnaslardi` bildiredi Mi`sali`: 1. Aspandi` qali`n` qara bult qapladi`, qatti` samal yesip tur. (B.Bekniyazova). 2. Samaldi`n` wo`rindegi qara bult siyrekledi, woni`n` worni`na aq bult ko`rindi Bunda 1-ga`ptegi is-ha`reket, waqi`ya ma`nilik jaqtan bir waqi`tta islengen, 2-ga`ptegi is-ha`reket izbe-iz islengen waqi`yani` bildiredi

**Da`nekersiz qarsi`las qospa ga`p:** qurami`ndag`i` jay ga`plari ma`nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi` bolg`an qospa ga`pke da`nekersiz qarsi`las qospa ga`p dep ataladi`. Da`nekersiz qarsi`las qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay

ga`plerdin` arasi`ndag`i` qarama-qarsi` ma`niler to`mendegishe bildiriledi

1. Birinshi jay ga`pten an`lasi`lg`an mazmunga` yekinshi jay ga`ptin` mazmuni` qarama-qarsi` keledi: Buni` ko`rgen Da`rmenbay juwi`ri`p kele sala tasti` qozg`altpaqshi` boli`p yedi, A`wezov woni`n` aldi`n aldi`.(T. Qayi`pbergenov).

2. Ha`rbir jay ga`pte antonim so`zler qollani`li`p qarama-qarsi` ma`ni an`lati`ladi`: 1. Bizler alg`a ju`rip kettik, wolar keyin qaytti`. (Sh. Seytov). 2. Dushpan ku`ldirip aytadi`, dos ji`lati`p aytadi` (Naqi`l).

3. Jay ga`plerinin` bayanlawi`shlari`ni`n` biri boli`mli`, yekinshisi boli`msi`z formada keliwi arqali` qarsi`lasli`q ma`ni bildiriledi: 1. Amanli`q a`ri-beri ti`n`lap bag`i`p yedi, wolardi`n` tiykarg`i` maqsetke woralatug`i`n tu`ri bolmadi`. 2. Buni` yesitip qudaydan talay-talay tilek tilegenmen, heshqaysi`si` qabi`l bolmadi`. (T. Qayi`pbergenov).

**Da`nekersiz sebep-na`tiyje qospa ga`p:** qurami`ndag`i` jay ga`pleri biri yekinshisinin` sebep ya na`tiyjesin bildiretug`i`n qospa ga`ptin` tu`rine da`nekersiz sebep-na`tiyje qospa delinedi

Da`nekersiz sebep-na`tiyje qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` wori`n ta`rtibi ma`nilik qatnasi`na qaray yeki tu`rli wo`z geshelikke iye boladi`. Wolardi`n biri sebep-na`tiyje, al yekinshisi na`tiyje sebep ma`nilerinde keledi. Sebeb-na`tiyje qospa ga`ptin` sebep yamasa na`tiyje bildiriwshi jay ga`pinin` qaysi`si`ni`n` buri`n ya son` kelgenligi wolardi`n` ma`ni ha`m intonaciyali`q wo`zgesheliklari arqali` ani`qlanadi`.

1. Sebeb-na`tiyje qospa ga`pte sebepti bildiriwshi jay ga`p buri`n, na`tiyje bildiriwshi jay ga`p son` keledi. Bunday jag`dayda yeki jay ga`ptin` arasi` u`tir arqali` bo`linip jazi`ladi`. Mi`sali`: Aq jawi`n sebelep jawdi` da turdi`, jer iylengen batpaqqa aylandi`. (S. Ari`slanov).

2. Na`tiyje bildiriwshi jay ga`p buri`n, sebep ma`nili jay ga`p son` keledi. Bunday jag`dayda jay ga`plerdin` arasi` u`tir, qos noqat yamasa si`zi`qsha arqali` bo`linip jazi`ladi`. Mi`sali`: Ko`p keshige beriwge bolmaydi`, shayi`q kelgen bolsa ja`n-jaqqa adam jiberip izletedi (T. Qayi`pbergenov).

Wolar qorg`annan dalag`a shi`g`i`wg`a yerise almadi` dushpan wo`zinin` qorg`ani`w halqasi`n biriktirip qoyg`an yedi (S. Smirnov)

**Da`nekersiz tu`sindirmeli qospa ga`p:** qurami`ndag`i` jay ga`plerinin` aldi`ng`i`si`ni`n` mazmuni` son`g`i` jay ga`p arqali` tu`sindiriletug`i`n` qospa ga`ptin` tu`rine da`nekersiz tu`sindirmeli qospa ga`p delinedi Da`nekersiz tu`sindirmeli qospa ga`ptin` jay ga`plerinin` intonaciya arqali` baylani`si`w ma`nisi yeki tu`rli jol menen bildiriledi:

1. Da`slepki jay ga`p uluwmali`q ma`nide boladi` da, son`g`i` jay ga`p arqali` tu`sindiriledi Da`slepki jay ga`pten keyin qos noqat qoyi`ladi`: So`ytip i`lg`i`y basshi` xi`zmettegi adamlar birte-birte awi`lg`a kelip ati`r: kim xojali`q basqarmasi`ni`n` basli`g`i`, kimi mal fermani`n` basli`g`i`. (W.Xojaniyazov).

2. Da`slepki jay ga`ptegi tiykarg`i` di`qqatqa ali`ng`an so`z so`n`g`i` jay ga`p arqali` tu`sindiriledi Bunday jag`dayda da`slepki jay ga`ptegi di`qqatqa ali`ng`an so`zdin` wormi`na son`g`i` jay ga`pte bul, wol, wol da bolsa almasi`q so`zleri qollani`li`p, ma`nilik baylani`sti`ri`wshi`li`q xi`zmet atqaradi`: Birewdin` mun`li` dawisi` yesitildi . bul u`y aldi`nda si`yi`r sawi`p woti`rg`an Gulzardi`n` dawisi` yedi (X. Seytov).

3. Da`slepki jay ga`ptin` qurami`nda sonday, sol, soni`, mi`na, mi`naday, sonshama t.b. siltew almasi`qlari` qollani`li`wi` arqali` da bildiriledi Mi`sali`: Men soni` aytayi`n: biz wo`zimizge belgili bolg`an na`rseler menen sheklenbeymiz. (S. Saliev).

A`meliy sabaqti`n` texnologiyali`q kartasi`

Tema	Da`nekersiz qospa ga`pler.
Studentler sani 24	Waqti 2 saat
Woqi`w saati`ni`n` formasi`	«I`nsert», «Venn» diagrammasin paydalanilg`an a`meliy
Jobasi`:	1. Da`nekersiz dizbekli qospa ga`pler. 2. Da`nekersiz qospa ga`plerdin` wo`zgeshelikleri. 3. Da`nekersiz qospa ga`plerdin` turleri.
Woqi`w saati`ni`n` maqseti	Qospa ga`pler boyi`nsha toli`q tu`sinik beriw, wolardin` du`ziliw jollari`n u`yretiwi.

<p>Woqi`ti`wshi`ni`n` wazi`ypalari`:</p> <ol style="list-style-type: none"> <li>1. Qospa ga`pler tu`siniginin` negizin aship beriw; 2. Qospa ga`pler boyi`nsha tu`sinik beriw.</li> <li>3. Da`nekersiz qospa ga`plerdin` wo`zgesheliklerin tu`sindiriw.	Woqi`w jumi`si`ni`n` na`tiyjeleri. Student to`mendegilerdi biliwi kerek:</p> <p>-qospa ga`plerdin` bir-birinen ayirmashilig`in; -da`nekersiz qospa ga`plerdin` wo`zgesheliklerin. -da`nekersiz qospa ga`plerdin` wo`zgesheligi boyi`nsha tu`sinikke iye boli`w.
Woqi`ti`w metodlari` ha`m texnikasi`	insert, aqliiy hu`jim, b/b/b tablitsasi` venn diagrammasi`
Woqi`ti`w qurallari	Proektor, informatsiyaliq ta`miyin-lew, marker, skotch, qag`az betleri, doska, por.
Woqi`ti`w formalari	Frontal`, individual, kollektivlik toparlarda islesiw
Woqi`ti`w sha`rtleri	TOQ menen islewge, toparlar menen islesiwge beyimlesken auditoriya

INSERT KESTESI

Insert texnikasi`n paydalani`w boyi`nsha qag`i`ydalar:</p> <ol style="list-style-type: none"> <li>1. Teksti oqi`p shi`g`i`n`. 2. Ali`ng`an mag`li`wmatlardi` sistemalasti`ri`n` (shetine qa`lem menen belgi qoyi`n`):</li> </ol> <p>V ... haqqi`ndag`i` bilimlerime sa`ykes keledi</p> <p>- ... haqqi`ndag`i` bilimlerime qayshi` keledi</p> <p>+ jan`a mag`i`wmat aldi`m</p> <p>? tu`sisniksiz, ani`qlawdi`, toli`qti`ri`wdi` talap yetiwshi materiall
--

...haqqi`ndag`i` bilimlerime sa`ykes keledi	
...haqqi`ndag`i` bilimlerime qayshi` keledi	
...jan`a mag`i`wmat aldi`m	
tu`sisniksiz, ani`qlawdi`, toli`qti`ri`wdi` talap yetiwshi materiall	

...haqqi`ndag`i` bilimlertime sa`ykes keledi	...haqqi`ndag`i` bilimlertime qayshi` keledi	jan`a mag`i`wmat aldi`m	tu`sisniksiz, ani`qlawdi`, toli`qti`ri`wdi` talap yetiwshi materiall

B/B/B (bilemen, biliwdi qa`leymen, bildim) kelesi

№	Tematikaliq sorawlar	Bilemen	Biliwdi qa`leymen	Bildim
1	Da`nekersiz qospa ga`p degenimiz ne?			
2	Da`nekersiz qospa ga`plerdin` qanday tu`rleri bar?			
3	Da`nekersiz qospa ga`p qurami`ndag`i` jay ga`pler qanday grammatikalı`q qurallar arqalı` baylani`sadı`?			

Taza temani` tu`sindirip bolg`annan keyin temani` bekkemlew ushi`n woqi`wshi`larg`a kespe qag`azlar tarqatami`z, wonda tekst beriledi, woqi`wshi` sol tekstte berilgen mi`sallardi` sintaksislik jaqtan tallaydı`.

1-kespe qag`az

1. Men bunnan shama menen qı`r q jı`llar burı`n bolg`an bir waqı`yanı` aytı`p bereyin: bul jerdi a`yyem zamanlardan berli «Qarato`be» dep ataytug`ı`n yedi (Sh. Rashidov.) 2. Aq jawı`n sebelep jawdı` da turdı`, jer iylengen batpaqqa aylandı`. (S. Arı`slanov).

2-kespe qag`az

1. Bul so`zge birazlar ashı`wlandı`, birazlar quwandı` (S. Arı`slanov). 2. Jeti shopannı`n` biri Jiyemurat yedi wol ko`len`kesinen qorqatug`ı`n, dı`bı`rlap so`yleytug`ı`n, murnı`nı`n` ushi` jetim bawı`rday salbı`ran`qı`rag`an adam yedi (M. Da`ribaev).

3-kespe qag`az

1. Ko`z ushı`nda buyra baslı` toran`g`ı`llardı`n` jap-jası`l japı`raqları`nan da su`t tamı`p tura ma yeken deysen`: aqshı`l sarı` bir tamasha ra`n`ba`ren`lik bar. (Sh. Seytov). 2. Bunı` yesitip qudaydan talay-talay tilek tilegenmen, heshqaysı`sı` qabı`l bolmadı`. (T. Qayı`pbergenov).

4-kespe qag`az

1. Adamda sonday bir a`jayı`p pursatlar bola beredi: ko`z aldı`ma sol yeles . suw perisinin yelesi (Sh. Seytov). 2. Dina da qurı` qol kelmeydi, men de qurı` qol barmayman (Sh. Seytov).

5-kespe qag`az

1. Shapqı`g`a jiberetug`ı`n yeki atı`m da bar, qonaq-qopsı`g`a soyatug`ı`n, qudayg`a shu`kir, qoy-janlı`q ta bar. (Sh. Seytov). 2. Polat jasawı`ldı`n` attan tu`spey turg`anı` xabar yetildi, u`y iyesi ası`g`ı`p u`yden shı`qtı`. (T. Qayı`pbergenov).

6-kespe qag`az

1. Topı`raq tası`la berdi, jap qazı`la berdi (W.Xojaniyazov). 2. Aspandı` qalı`n` qara bult qapladı`, qattı` samal yesip tur. (B.Bekniyazova).

7-kespe qag`az

1. Wo`giz ja`niwardı`n` ayag`ı`n bir na`rse shawı`p ketken, qan sorg`alap tur. (Q. Dosanov). 2. Batı`r qarı`ndası`nı`n` so`zine inanı`p ayaq-qolı`n baylap yedi, qı`zdı`n` bir shirengenine shı`damay arqan pı`t-shı`t boldı`. (yertekten).

8-kespe qag`az

1. Woqı`g`an wozar, woqı`mag`an tozar (naqı`l). 2. Bizler sorag`an ko`p aqshanı` beriw mu`mkinshiligi joq yedi, basqa jerlerde de u`lken-u`lken qurı`lı`slar islenip atı`rg`an yedi (T. Najimov).

9-kespe qag`az

1. Aradan azı`raq waqı`t wo`tti, Gu`lziyra menen A`wezmurat ishke kirip keldi (A.Begimov). 2. So`ytip wonı` uslaw ushı`n arnawlı` adam jiberip yedi, wol izlep-izlep tappay qaytı`p keldi (W.Xojaniyazov).

10-kespe qag`az

1. Wol burı`n bay yedi, balaları`nı`n` biyda`wletliginen baylı`g`ı` qurı`p qaldı`. (yertekten). 2. Qı`stı`n` qa`ha`rli ku`nleri de wo`tti, jarqı`rag`an jazdı`n` ayı` ja`ne keldi (J.Seytnazarov).

11-kespe qag`az

1. Jaqsı`lı`q degen jolda tası`rayı`p jatatug`ı`n na`rse yemes, adam adamnan u`yrenip, ug`ı`p alatug`ı`n bir sharapatlı` qa`siyet bul! (Sh. Aytmatov). 2. Dos sı`rtı`n`nan maqtaydı`, dushpan ko`zin`she maqtaydı` (Naqı`l).

12-kespe qag`az

1. Kemeler arnanı`n` jag`ası`na kelip toqtadı`, bular da katerden tu`sti (W.Aytjanov). 2. Ko`kte, ko`z ilmes ba`lentlikte possha torg`aylar jug`ı`rlasadı`, taw-taslardı`n` panası`nda keklikler sayraydı`. (A`. Yaqupov).

13-kespe qag`az

1. Wol joldasları`na bir na`rselerdi aytı`p baqı`radı`, joldasları` wog`an qaramaydı`. (A.Worazov). 2. Aq jawı`n sebelep jawdı` da turdı`, jer iylengen batpaqqa aylandı`. (S. Arı`slanov).

14-kespe qag`az

1. Qa`pelimde awı`ldı`n` iytləri shabalanı`p u`rdi, u`yler azan-qazan boldı`. (K.Sultanov). 2. Ko`p keshige beriwge bolmaydı`, shayı`q kelgen bolsa ja`n-jaqqa adam jiberip izletedi (T. Qayı`pbergenov).

15-kespe qag`az

1. Altaw ala bolsa awı`zdag`ı`nı` aldı`rar, to`rtew tu`wel bolsa to`bedegini tu`sire (naqı`l). 2. Men sonı` aytayı`n: biz wo`zimizge belgili bolg`an na`rseler menen sheklenbeymiz. (S. Saliev).

16-kespe qag`az

1. Jaydı` pollaw, a`ynek-qapı`ları`n salı`w qoldag`ı` jumı`s yeken: Medet wonı` tap zawı`ttan shı`qqanday yetti` (G`.Seytnazarov). 2. Ha`mmesinin` sharshag`anı` jekke ketken son` bilindi, jollar wo`nbey qaldı`. (S.Ayniy).

17-kespe qag`az

1. Ku`n ayaz yedi, qozı`lar sho`ptin` u`stinde qalshı`ldap jatı`r. (T.Qayı`pbergenov). 2. Sizlerdin` sanan`ı`zda yeskilikten saqlanı`p qalg`an bir na`rse bar wol da bolsa ata ma`kandı` qı`yg`ı`n`ı`z kelmeydi (W.Xojaniyazov).

18-kespe qag`az

1. Batı`r qarındası`nı`n` so`zine inanı`p ayaq-qolı`n baylap yedi, qı`zdı`n` bir shirengenine shı`damay arqan pı`t-shı`t boldı`. (yertekten). 2. Qa`pelimde awı`ldı`n` iytləri shabalanı`p u`rdi, u`yler azan-qazan boldı`. (K. Sultanov).

19-kespe qag`az

1. Qı`stı`n` qa`ha`rli ku`nleri de wo`tti, jarqı`rag`an jazdı`n` ayı` ja`ne keldi (J.Seytnazarov). 2. Wol joldasları`na bir na`rselerdi aytı`p baqı`radı`, joldasları` wog`an qaramaydı`. (A.Worazov).

20-kespe qag`az

1. So`ytip wonı` uslaw ushı`n arnawlı` adam jiberip yedi, wol izlep-izlep tappay qayı`p keldi. 2. Topı`raq tası`la berdi, jap qazı`la berdi (W.Xojaniyazov).

21-kespe qag`az

1. Gu`ljamalg`a sol ko`ldi ko`rip qayı`wg`a usı`nı`s yetip yedim, wol birden kelisim bere qoydı`. (A`.A`liev) 2. Polat jasawı`ldı`n` attan tu`spey turg`anı` xabar yetildi, u`y iyesi ası`g`ı`p u`yden shı`qtı`. (T. Qayı`pbergenov).

22-kespe qag`az

1. Ko`kte, ko`z ilmes ba`lentlikte poshsha torg`aylar jug`ı`rlasadı`, taw-taslardı`n` panası`nda keklikler sayraydı`. (A`.Yaqupov). 2. Aradan azı`raq waqı`t wo`tti, Gu`lziyra menen A`wezmurat ishke kirip keldi (A.Begimov).

23-kespe qag`az

1. Gu`z keldi, ko`k sho`pler sarg`ı`lt tu`ske yendi 2. Kemeler arnanı`n` jag`ası`na kelip toqtadı`, bular da katerden tu`sti (W. Aytjanov).

24-kespe qag`az

1. Kepterler du`r-du`r silkinip yedi, u`shewi de ay dese awzı`, ku`n dese ko`zi bar periyzat boldı` da qaldı`. (yertekten). 2. Shapqı`g`a jiberetug`ı`n yeki atı`m da bar, qonaq-qopsı`g`a soyatug`ı`n, qudayg`a shu`kir, qoy-janlı`q ta bar. (Sh. Seytov).

JUWMAQ

Qospa ga`p yen` keminde yeki yamasa bir neshe jay ga`plerdin` sintaksislik baylani`si`nan du`ziletug`i`n bir pu`tin sintaksislik birlik. Son`g`i` waqi`tlardag`i` qospa ga`plerdi izertlewshilerdin` miynetlerinde qospa ga`plerdi u`yreniw, wolardi`n` du`zilislik ha`m ma`nilik wo`zgesheliklerin ani`qlawda teoriyalı`q ha`m a`meliy jaqtan bir qansha qolayli`li`q tuwdi`rdi`, yag`ni`y sintaksis iliminin` son`g`i` ani`qlawları` boyi`nsha qospa ga`plerdin` da`stu`riy u`yrenilip kiyati`rg`an yeki bo`limli klassifikaciyasi`n u`shke dizbekli, bag`i`ni`n`qi`li`, ha`m da`nekersiz qospa ga`p bo`lip u`yreniw wori`n aldi`.

Dizbekli qospa ga`ptin` du`zilisi biraz ani`q. Woni`n` qurami`na kirgen jay ga`pler dizbeklewshi da`nekerler arqali` baylani`si`p, bir-birine g`a`rezsiz, ten` ma`nili boli`p baylani`sadi`. Wolardi`n` komponentleri arasi`ndag`i` ma`nilik qatnaslar da`nekerlerdin` ha`m jay ga`plerdin` baylani`si`w ma`nisine qaray ani`qlanadi`. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler bag`i`ni`n`qi` ga`ptin` bayanlawi`sh formalari`, bag`i`ndi`ri`wshi` da`nekerler ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler arqali` baylani`si`p, biri yekinshisin tu`sindiriw, si`patlawshi` bag`i`ni`n`qi`li` baylani`sta birigedi. Woni`n` qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` biri bag`i`ni`n`qi`, yekinshisi bas ga`p wazi`ypasi`n atqaradi`. Sonli`qtan, bul si`yaqli` ga`pler bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`p dep ataladi`. Qospa ga`ptin` u`shinshi tu`ri-da`nekersiz qospa ga`p dizbekli ha`m bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`plerden da`nekersiz ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zlerdin` qatnasi`si`z, intonaciya arqali` baylani`si`wi` menen ayi`ri`li`p turadi`. Da`nekersiz qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler ma`nilik jaqtan intonaciya, bayanlawi`sh formalari` ha`m geypara leksikali`q qurallar arqali` birigedi.

I. Qurami`ndag`i` jay ga`pleri dizbeklewshi da`nekerler arqali` wo`z ara ten` ma`nili boli`p baylani`sqa`n qospa ga`pke dizbekli qospa ga`p

delinedi. Dizbekli qospa ga`pler dizbeklewshi da`nekerlerdin` baylani`sti`ri`w xi`zmeti ha`m ma`nisine qaray, biriktiriwshi da`nekerli dizbekli qospa ga`p, qarsi`las da`nekerli dizbekli qospa ga`p, awi`spali` da`nekerli dizbekli qospa ga`p ha`m gezekles da`nekerli dizbekli qospa ga`p boli`p, to`rtke bo`linedi.

**Biriktiriwshi da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin`** jay ga`pleri bir-biri menen da, de, ta, te, ha`m, ja`ne, tag`i`, al da`nekerleri arqali` baylani`sadi`, da/de, ta/te, ha`m, tag`i` da`nekerleri yeki jay ga`ptin` arasi`nda kelip te yamasa ha`rbir jay ga`p penen qaytalani`p ta qollani`ladi`.

Qarsi`las da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin` qurami`ndag`i` jay ga`pler biraq, lekin, sonda da, solay da, so`ytse de, degen menen si`yaqli` qarsi`las da`nekerler arqali` baylani`sadi`. Bul da`nekerler arqali` baylani`sqa dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`pleri ma`nilik jaqtan bir-birine qarama-qarsi` boli`p keledi.

**Awi`spali` da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin`** qurami`ndag`i` jay ga`plerden an`lati`lg`an is-ha`reket, waqi`yani`n` birinde bolmasa yekinshisinde iske asatug`i`ni`n bildiretug`i`n dizbekli qospa ga`p, woni`n` jay ga`pleri ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a`lle si`yaqli` awi`spali` da`nekerlerarqali` baylani`sadi`.

**Gezekles da`nekerli dizbekli qospa ga`ptin`** qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` is-ha`reket, waqi`yalari`ni`n` gezeklesip isleniwini bildiretug`i`n qospa ga`p, woni`n` qurami`ndag`i` jay ga`pler ga`, ga`hi, birese, geyde, ga`de, bazda, birde si`yaqli` gezekles da`nekerleri arqali` baylani`sadi`.

Dizbekli qospa ga`plerdi woqi`ti`w bari`si`nda «Qar boran», «4x4» usi`llari`nan qollani`wg`a boladi`. Bunda woqi`wshi`lardi` to`rt toparg`a aji`rati`p ha`r bir toparg`a da`nekerlerdi bo`lip beremiz ha`m to`mendegishe tapsi`rmalardi` wori`nlatami`z. Bul arqali` toparlar qar toplari`n (aq

qag`azdan domalaq formada jasalg`an) ji`ynap wo`z-ara jari`sadi`, al woqi`ti`wshi` bahalap baradi`.

«4X4» **usi`li`** - bunda woqi`ti`shi` woqi`wshi`lardi` tort toparga bolip ha`r bir toparg`a to`rt sorawdan yaki to`rt ga`pten berip tallaw jumi`slari`n isletedi. Toparlar dizbekli qospa ga`ptin` turleri menen ataladi`.

Bunnan son` woqi`wshi`lar wo`z betinshe mi`sallar qurap, dizbekli qospa ga`plerdi da`nekerler arqali` baylani`sti`ri`p, ga`pti qurami` boyi`nsha tallaw jasadidi` ha`m qospa ga`ptin` du`ziliw jollari`n u`yrenedi.

Woqi`wshi`lar shi`ni`g`i`w jumi`si`n isleydi, wolarg` dizbekli qospa ga`plerdi bekkemlew ushi`n sorawlar beriledi, woqi`ti`wshi` bahalap baradi`.

II. Bag`i`ni`n`qi`li` qospa ga`pti du`ziwshi jay ga`pler ma`nileri wo`z ara ten` bolmag`an yeki yamasa birneshe predikativlik birliklerdin` sintaksislik baylani`si`nan du`ziledi. Wolardi`n` bayanlawi`shi` hal feyil, kelbetlik feyil, atawi`sh feyil ha`m sha`rt meyil qosi`mtalari` arqali` bildirilip, bas ga`p penen baylani`sadi`, sonday-aq sebebi, wo`ytkeni, sonli`qtan, sol sebepli, sol ushi`n, soni`n` ushi`n, nege desen`, na`tiyjede, yeger, yeger de da`nekerleri ha`m da`nekerlik xi`zmettegi so`zler arqali` baylani`sadi`:

Bagi`ni`n`qi`li` qospa ga`plerdi ma`nisi boyi`nsha ha`r bir tu`ri qospali`, sonli`qtan temani` wotiw ushi`n slaydlar ja`rdeminde jumi`s islegenimiz wori`nli`. Temani` tu`sindirip bolg`annan keyin kishi toparlarda jumi`s islew usi`llari`nan paydalansaq boladi`. Buni`n ushi`n 6x6 metodi` maqul keledi.

Bul metod boyi`nsha sabaq wo`tkenimizde, topardagi` woqi`ushi`lardi` ren`li qag`azlar menen toparlarga aji`rati`w usi`li`n paydalani`p, alti` tu`rli ren`li qag`azlardi` woqi`ushi`lardi`n qa`lewine usi`nami`z, wolar wo`z qa`lewleri boyi`nsha tanlap alg`annan keyin qag`az ren`ine qarap alti` toparg`a aji`rati`ladi` ha`m ha`r bir toparg`a alti` sorawdan beriledi yaki alti` mi`sal berip tallaw jumi`si` wori`nlanadi`. Woqi`wshi`lar shi`ni`g`i`w

jumi'si'n isleydi, wolarg` taza temani` bekkemlew ushi'n sorawlar beriledi, woqi'ti`wshi` bahalap baradi`.

III. Da`nekersiz qospa ga`ptin` jay ga`pleri da`nekersiz intonaciya arqali` baylani`sadi`. Da`nekersiz qospa ga`pler qurami`ndag`i` jay ga`plerdin` ma`nilik qatnaslari`na qaray da`nekersiz mezgilles, da`nekersiz qarsi`las, da`nekersiz sebep-na`tiyje, da`nekersiz tu`sindirmeli qospa ga`p boli`p 4 tu`rge bo`linedi. Wolardi` u`yretiw ushi'n slayd tayarlawi`mi`z sha`rt, sebebi qospa ga`ptin` bo`liniwi boyi`nsha yeke wonsha sin`isip ketpegen tu`ri.

Taza temani` tu`sindirip bolg`annan keyin temani` bekkemlew ushi'n woqi`wshi`larg`a kespe qag`azlar tarqatami`z, wonda tekst beriledi, woqi`wshi` sol tekste berilgen mi`sallardi` sintaksislik jaqtan tallaydi`. Kespe qag`azlardag`i` mi`sallar ta`kirarlanbawi` ha`m barli`q woqi`wshi`larg`a jetkilikli boli`wi` maqsetke muwapi`q keledi.

Biz mekteplerde, ka'sip-o`ner kolledjlerinde, akademiya`li`q litseylerde qospa ga`plerdi woqi`ti`w ushi'n u'sh-to`rt usi`ldi` usi`ni`wdan awlaqqi`z, sebebi bul tema u`lken, wolardi`n` h'a`r bir tu`rine ilimiy jumi`slar islewge bolatug`i`nli`g`i` ma`lim. Biz keleshek jumi`slari`mi`zda, maqalalari`mi`zda qospa ga`plerdin` h'a`r bir tu`rin interaktiv usi`lda , aldi`n`g`i` pedagogika`li`q texnologiya tiykari`nda woqi`ti`w ushi'n h'a`reket yetemiz.

Paydalanilg`an a`debiyatlar:

1. Аўезов М. Ҳазирги даўир қарақалпақ тилинде бағынынкылы қоспа гаплер ҳам олардын структурасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1972.
2. Баскаков А.Н. Предложение в современном турецком языке. Москва «Наука» 1984.
3. Бердимуратов Е. Пирниязов К. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкис, 1998.
4. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Москва, «Наука» 1973.
5. Ғуломов А., Аскарова М. Ҳазирги ўзбек адабий тили. Синтаксиси. Тошкент, 1987.
6. Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-ата, 1974.
7. Дәўенов Е., Дәўлетов М. Қарақалпақ тили. VIII-IX класслар ушын сабақлық. Нөкис, 1983.
8. Дәўлетов М. Қарақалпақ тилиндеги қоспа гаплердин гейпара теориялық маселелери. Нөкис, 1993.
9. Da`wletov M., Da`wletov A., Xudaybergenov M. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili. Sintaksis. No`kis, 2010.
10. Da`wletov M., Seydullaeva D. Ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi qospa ga`pler. Tashkent, 2010.
11. Da`wletov M., Seydullaeva D. Qaraqalpaq tili. 9-klasslar ushi`n sabaqli`q. No`kis, 2014.
12. Есенов Қ. Сабақтас қурмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, 1982.
13. Закиев М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. Москва, «Наука», 1971.
14. Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тилин оқытыў методикасы, Нөкис, 1992.
15. Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, «Фан» 1995.

16. Нәжимов А. Қоспа гәплер бойынша практикум-қолланба. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.
17. Пирниязова А. Қарақалпақ тилин жаңа педагогикалық технология тийкарында оқытыў. Нөкис, 2008.
18. Хангелдин В.Н. Татар теле грамматикасы. (Морфология хэм синтаксис). Казань, 1959.
19. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Университет хэм педагогикалық институттың филология факультетлери ушын сабақлық. Нөкис, «Билим», 1996.
20. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилини грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, «Билим» 1992.
21. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, «Билим» 1996.
22. Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теорий сложного предложения. Новосибирск, «Наука» 1987.